

فصل دوم: تاریخ‌نگاری حرمین شریفین

در این فصل، در مجموع ۸۴ منبع - اعم از کتاب، پایان‌نامه و مقاله مغربی - در موضوع «تاریخ و جغرافیای حرمین شریفین» شناسایی و چکیده شده است. موضوع غالب نگاشته‌های این بخش، تاریخ و جغرافیای حرمین شریفین، کعبه، مسجدالحرام و مسجدالنبی است؛ اما گاه موضوعات مرتبط دیگری نیز در این شاخه جا داده شده‌اند؛ از جمله منابع درباره فضائل حرمین شریفین از نظر مؤلفان مغربی، منابع درباره اوقاف حرمین در مغرب، منابع مغربی درباره سیره‌نگاری در حرمین شریفین، منابع درباره مجاوران مغربی حرمین و منابع درباره روابط حجاز و مغرب.

۱. الآثار فی بلدة المختار / حمیده بن طیب بن علال الجزائری. نسخه در: فاس؛ مدینه منوره

اثری در تاریخ مدینه منوره و اماکن متبرکه، مساجد و زیارتگاه‌های آن است. گاه نویسندگان این اثر را با نام شیخ حمیده ابراهیمی مالکی مدنی (۱۲۸۸-۱۳۶۲ق.) معرفی کرده‌اند. زرکلی ضمن ارائه شرح حال مختصری از نویسنده و اشاره به نسبت الجزائری - با افزودن حرف لام در گویش ترکی از این واژه - افزوده که وی در شهر عین بسام (الجزائر) به دنیا آمد و درس خواند؛ وی دارای حافظه شگرفی بود و در ز اویة الهامل آموزش می‌داد و در نظم و نثر دستی داشت.

جزائری در دوره استعمار فرانسه، مورد تعقیب و آزار واقع گردید و با هجرت به مدینه منوره، در آنجا متوطن شد و وفات یافت. شیخ حمیده کتابخانه مهمی در مدینه فراهم کرده که به پسرش محمد حمیده منتقل گردیده است. طبق اطلاعاتی که منابع مختلف نقل کرده‌اند، موضوع کتاب فوق، معرفی اماکن و بناهای تاریخی و مساجد مدینه منوره است.^۱

عسیلان ضمن اشاره به مخطوط بودن کتاب، احتمال داده که نزد فرزند مؤلف موجود باشد. (المدینه المنورة فی آثار المؤلفین، ص ۲۴). نشانی از محل دقیق و شماره نگهداری نسخه به دست نیامد، و نیز در کتابشناسی‌ها نیز اطلاعی از وضعیت چاپی کتاب داده نشده است.

۲. إتحاف المؤمنین بتاريخ مسجد خاتم المرسلین / مصطفى بن محمد بن عبدالله الرفعی العلوی. چاپ اول، مدینه منوره: المكتبة العلمية. ۱۴۰۴ق.، ۹۶ص

گزارش مختصری از معماری و توسعه‌های مسجدالنبی است. نویسنده مدتی مجاور حرم مدنی بوده و با هدف شناخت تاریخ مسجدالنبی، از نخستین بنای آن توسط پیامبر اکرم ﷺ و توسعه‌ها و تعمیرات مختلف (دوره خلفای راشدین، دوره امویان، عباسیان، ممالیک و عثمانیان) به اختصار گزارش کرده است.

۳. «أحباس المغاربة فی الحرمین الشریفین» / حسن الوراکی. در: مؤتمر الأوقاف الأول فی المملكة العربیة السعودیة. مكة المكرمة، ۱۴۲۲ق.، ص ۷۰- ۸۴.

گزارشی مختصر از سهم و مشارکت امیران، بزرگان و حج‌گزاران مغربی در وقف برای حرمین شریفین است. در این اثر نخست به تعریف لغوی و اصطلاحی وقف پرداخته شده و سپس با استناد به منابع تاریخی، تراجم و سفرنامه‌ها، از اوقاف مغربیان

۱. نویهض، معجم اعلام الجزائریین ۶ ۹: زرکلی، الاعلام ج ۳ ۸۳-۲۸۴.

در حرمین شریفین سخن رفته است. این اوقاف شامل وقف مصاحف، وقف اموال، عقارات و املاک جهت مصرف در خدمت رسانی به حرمین، وقف کتاب و کتابخانه‌ها، وقف کاروانسراها و رباطات است. نویسنده با ذکر نمونه‌هایی از متن وقفی متعلق به مغربیان، شیوه وقف برای حرمین نزد آنها را بررسی کرده است.

۴. الإستبصار فی عجائب الأمصار: وصف مكة و المدينة و مصر و بلاد المغرب / نشر و تعلیق سعد زغلول عبدالحمید. ۱۴۰۶ق.، مشروع النشر المشترك، ۳۵۲ص.

از آثار و سفرنامه‌های قرن ششم هجری و حاوی اطلاعاتی از اماکن و مساجد حرمین شریفین و جغرافیای مغرب است. کراچکوفسکی معتقد است که مؤلف فریضه حج را انجام داده است؛ زیرا توصیفات روشن و زیاد او از حرمین، مؤید این مطلب است. به گفته محققان، ظاهراً دو نویسنده در نگارش آن نقش داشته‌اند که یکی از آن دو در مقام ناظر، کار تصحیح و ویرایش نهایی را انجام می‌داده و سال ۵۸۸ق. زنده بوده است.

در این اثر گزارشی از حرمین شریفین ذکر شده و سپس توصیفی از جغرافیای مصر، مغرب و صحرائی لیبی و سودان آمده است. گزارش نویسنده از وضعیت کوه‌ها و اماکن مکه و معرفی ابواب مسجدالحرام، صفا و مروه، عرفه، مزدلفه، منا، جبل الرحمه و وادی محسر و سپس حرم مدنی، ابواب مسجدالنبی و منبر رسول خدا، مسجد قبا و شهدای احد، نشان از این دارد که مؤلف عالمی حجگزار بوده و مراحل سفر خود از مغرب تا حرمین را یادداشت کرده، اما هنگام تدوین نهایی، بخش حرمین شریفین را به آغاز (ص ۴- ۴۴) منتقل کرده و خود او یا ناظر نهایی، ساختار کتابی مدون به آن داده است. دو چاپ دیگر کتاب عبارتند از: اسکندریه: مطبعة جامعة الاسكندرية، ۱۳۷۸ق، ۲۵۶ص؛ مغرب: النشر المغربية، دارالبیضا، ۱۹۸۵م، ۲۵۲ص.

۵. «الإستراتيجية العثمانية فی مواجهة التهديد البرتغالی للحرین الشریفین و للبحر الأحمر فی النصف الأول من القرن ۱۰ق. / ۱۶م.» / عبدالرحمان بن سعد العرابی. مجلة الباحث (الجزائر). ش ۱۲ (أوریل ۲۰۱۵م.)، ص ۴۲۶ - ۴۵۱.

گزارشی درباره تهدید حضور دریایی پرتغالی‌ها برای حرمین شریفین و مقابله دستگاه سیاسی عثمانی با آن و ارتباط این موضوع با حجگزاری و ارتباط فرهنگی مغربیان با حجاز است. بررسی نویسنده نشان می‌دهد که مسلمانان مغرب، پیش از حضور نظامی غربیان، بیشترین فعالیت تجاری را از طریق دریای سرخ با جهان اسلام برقرار می‌کردند و در موسم حج نیز این فعالیت‌های اقتصادی رونق بیشتری می‌گرفت. اما با حضور پرتغالی‌ها، تجارت از راه دریا برای مردم الجزائر، تونس و مراکش سخت و پیچیده شد. راهبرد عثمانیان، مماشات با فعالیت‌های دریایی پرتغالی‌ها و همنوایی با خواست‌ها و اقدامات آنها بود؛ اما این راهبرد به تدریج به ضرر عثمانیان تمام شد.

۶. «أسماء من تولى الوظائف الدينية و الإدارية بالمسجدالحرام من خلال كتاب العقد الثمین فی تاریخ البلد الأمین لتقی الدین الفاسی ت ۸۳۲ق. / ۱۴۲۸م. / فوزی محمد عبده ساعاتی. در: ندوة مكة المكرمة عاصمة الثقافة الإسلامية ۱۴۲۶ق.، ۷۶ص.

تحقیقی در کتاب *العقد الثمین*، نوشته تقی الدین فاسی درباره نظام اداری مسجدالحرام و کیفیت تقسیم مسئولیت‌های دینی میان گروه‌های مختلف در اداره آن است. این تحقیق خلاصه‌ای از تحقیق تفصیلی نویسنده درباره مدیریت حرم مکی در کتاب *العقد*

الشمین است. در بررسی کیفیت مدیریت مسجدالحرام، نخست از امامان جماعت و سپس گروه مؤذنان سخن رفته و سپس به جایگاه و موقعیت اداری مشیخه و نظارت در مسجدالحرام پرداخته شده و بعد از آن با تکیه بر اطلاعاتی که فاسی آورده، از وظایف خدماتی فراشان، نگهبانان، مسئولان شمع و چراغ در مسجدالحرام بحث شده و سیستم اداره مسجد در قرون پیشین بررسی گردیده است.

۷. «إسهام الجيش الإنكشاری فی أوقاف الحرمين الشريفین خلال القرن الثانی عشر الهجری الثامن عشر المیلادی»/فهیمه العمریوی. مجلة العلوم الإنسانية (الجزائر). ش ۴۱ (ژوئن ۲۰۱۴م)، ص ۶۲ - ۸۶.

پژوهشی درباره نظام اداره و ساماندهی اوقاف حرمین شریفین در الجزائر و نقش نیروی پیاده نظام عثمانی در حفظ و نگهداری این اوقاف است. نخست گزارشی از اهمیت و جایگاه نیروی انکشاری (پیاده نظام عثمانی) و نفوذ و سیطره آن در بالاترین مراتب ارتش عثمانی و قدرت آنها در تصرف املاک و اقطاع نواحی تحت حاکمیت عثمانی ارائه شده و از تربیت اسلامی این بخش نظامی سخن رفته و اهتمام آنها به وقف املاک و عقارات مختلف جهت مصارف نیازمندی های حرمین شریفین بررسی گردیده و اطلاعاتی درباره کیفیت اداره اوقاف گسترده انکشاری در الجزائر، به خصوص در قرن دوازدهم هجری، ارائه شده است. این اوقاف به تدریج تا یک قرن بعد رو به گسترش نهاد و هنگام حضور استعماری فرانسه، اقدام به تصرف آنها نمود.

۸. «أعلام الحجاز فی القرن الرابع عشر للهجرة للمغربی»/یحیی محمود ساعاتی. عالم الکتب (سعودی). ش ۳ (سبتمبر ۱۹۸۴م)، ص ۱۵۰ - ۱۵۳.

تحلیل و نقد کتاب جلد اول و دوم/اعلام الحجاز، نوشته محمدعلی مغربی است. نخست به جایگاه مغربی در میان محققان سعودی اشاره شده و برخی فعالیت های پژوهشی وی معرفی گردیده، سپس از ویژگی ها، مصادر و مآخذ کتاب و نیز ارزیابی محتوای آن سخن رفته است. به گفته نویسنده، مغربی در شرح حال شخصیت های حجاز، به ابعاد سیاسی، اجتماعی، فکری و فرهنگی آنها توجه کرده و گروهی از شاعران، روزنامه نگاران و معماران و مهندسان را معرفی کرده است. وی سپس برخی اشکال های کتاب در کیفیت تنظیم و ارائه شرح حال ها را متذکر شده است.

۹. أعلام الحجاز فی القرن الرابع عشر الهجری (۱۳۰۱ - ۱۴۰۰ق.)/محمدعلی مغربی. ریاض: دار الرفاعی للنشر و الطباعة و التوزیع. ۴ جلد.

شرح حال و معرفی اشخاص صاحب نام و شخصیت های اجتماعی و فرهنگی حجاز در قرن چهاردهم هجری، با استناد به منابع مختلف، به طور تفصیلی است. نویسنده از دانشوران معاصر مغرب است که به مکه هجرت کرده و فعالیت های فرهنگی مختلفی را عهده دار شده و با شناختی که از شخصیت های حجاز به دست آورده، با تکیه بر مشاهدات و تجارب عینی خود، این اثر را در شناسایی صاحبان فکر و حرفه و اثر حجاز، نگاشته است. وی ضمن معرفی هر شخصیت، از مقاطع مهم زندگی، فعالیت ها و اقدامات و نیز آثار تألیفی آنان سخن گفته است.

در معرفی افراد و شخصیت های مرتبط به مکه، مدینه منوره، جده و طائف، متعرض شرح حال روزنامه نگاران، معماران، مهندسان، شاعران و ادیبان شده و آگاهی هایی از سرگذشت و کارهای آنها ارائه کرده و به آشنایی خود با آنها پرداخته است. نیز شماری از عالمان و شاعران مغربی ساکن حرمین شریفین را شناسایی و معرفی کرده است. جلد نخست این اثر در جده: تهامه،

۱۴۰۱ق، ۳۴۸ص و جلد دوم آن در جده: نویسنده، ۱۴۰۴ق، ۴۳۱ص منتشر شده است. نیز جلد سوم آن در مصر: المطبعة المدني، ۱۴۱۰ق، در ۵۱۶ص منتشر گردیده است.

۱۰. إعلام المسلمين بمن حل بمكة المكرمة من مشاهير اعلام المسلمين / أمحمد بن علال البخلاخي.

اثري است در معرفي شخصيت هاي مکه و فعاليت ها و اقدامات فرهنگي آنان به خصوص عالمان و دانش پژوهان جهان اسلام و مغربي که به قصد اداي فريضه حج و کسب علم و حديث از علماي حجاز، به مکه سفر کرده اند. بخلاخي از کتابشناسان معاصر مغرب است و آثار متعددي در اين موضوع نگاشته است؛ از جمله در اثر ديگرش، بـبـليـو غـر / فيـة لـاحـصـاء الـکـتـب المـخـطـوطة و المـطـبـوعـة المـؤلفـة عـن مـکة المـکـرمـة عـبـر العـصـور (ص ۵) به عنوان فوق اشاره کرده و افزوده که همچنان به تکميل آن اشتغال دارد. در برخي کتابشناسي ها عنوان کتاب: / اعلام المسلمين بمن حل بمكة المكرمة من الرحالة الاروربيين ذکر شده که به نظر مي رسد اين عنوان صرفاً بخشي از کتاب است. در اين صورت هر دو عنوان، بخش هايي از کتاب در دست تأليف بخلاخي اند که ظاهراً هنوز منتشر نشده يا صرفاً بخش هايي از آن نگاشته شده و موفق به تکميل کار نشده است.

به گفته نویسنده اين کتاب، تکميل شده مقالاتش با عنوان: «المختصر الوجيز فيمن رحل الي بلد الله العزيز»، المنهل، ش ۴۷۵، ص ۱۳۰ - ۱۹۳ و «مؤلفات عن مكة المكرمة»، المنهل، ش ۴۷۵، ص ۲۰۰ - ۲۰۹ است. به اين ترتيب نيازي به معرفي اين مقالات در عناوين بعدي اين مآخذشناسي وجود ندارد و صرفاً کتاب ديگر وي در ش ۱۳ معرفي گردیده است.

۱۱. أوقاف الحرمين الشريفين بالبلاد التونسية ۱۷۳۱ - ۱۸۸۱م. / التليلى العجيلي. زغوان: منشورات التميمي للبحث العلمي و المعلومات، ۱۹۹۸م.

پژوهشي در بررسي ميزان مشاركت اميران، عالمان و ثروتمندان تونسي در وقف براي حرمين شريفين در قرن هفدهم و هيجدهم ميلادي تا پيش از آغاز استعمار در مغرب است. نویسنده با استناد به اسناد و منابع مختلف از تنوع اوقاف در شهرهاي مختلف تونس براي حرمين شريفين خبر داده و از وقف املاک و اموال، کتابخانه، مسجد، زوايا و تکايا، کاروانسرا و استراحتگاه براي حجگزاران در تونس خبر داده و مواردی از اوقاف اميران تونسي در حرمين شريفين را نيز نام برده است.

۱۲. أوقاف الحرمين الشريفين بالجزائر أبان العهد العثماني من مظاهر التواصل بين الجزائر و بلاد الحجاز / غطاس عائشه. تونس: مؤسسة التميمي للبحث العلمي و المعلومات، ۲۰۰۵م.

پژوهشي در معرفي اوقاف و صدقات حرمين شريفين در الجزائر، در عهد عثماني، با استناد به منابع مختلف است. هدف اين تحقيق توجه به نقش وقف در ايجاد ارتباط فرهنگي ميان حرمين شريفين و مغرب اسلامي است. بر اين اساس از زمينه هاي شکل گيري اوقاف حرمين در الجزائر و اهتمام نظاميان مسلمان عثماني به وقف زمين ها و املاک خویش پرداخته شده و از گسترش اين اوقاف تا پايان دوره عثماني و سپس اشاره به چنگ اندازي استعمارگران فرانسوي بر اين اوقاف سخن رفته است.

۱۳. ببليوغرافية لإحصاء الكتب المخطوطة و المطبوعة المؤلفه عن مكة المكرمة عبر العصور / أمحمد بن علال البخلاخي. طنجه، بي نا، بي تا، ۲۴ص.

کتابشناسي و شناسايي منابع چاپي و خطي درباره مکه مکرمه از آغاز تا کنون با ذکر مشخصات هر اثر است. نویسنده براي

شناسایی کتاب‌ها و آثار، علاوه بر فهرس و کتابشناسی‌هایی مانند *کشف الظنون و تاریخ الادب العربی* بروکلمان، بسیاری از کتب چاپ شده را مشاهده کرده و موضوع و مشخصات آنها را ثبت کرده است. نیز گاه به تراجم عمومی و خاص رجوع کرده و در شرح حال افراد، آثار مربوط به مکه را شناسایی کرده است. بخشی از این اثر در مقاله «مؤلفات عن مکه المکرمة»^{۱۴}، *المنهل*، عدد ۴۷۵ (۱۴۱۰ ق.)، ص ۲۰۰-۲۰۹ منتشر شده است.

۱۴. «بلاد الحجاز فی المخطوطات المغربية المدونة خلال القرنين الحادی عشر و الثاني عشر للهجرة»/عبدالکریم الکریم. العرب (سعودی)، ش ۳- ۴ (سبتمبر ۱۹۷۷ م.)، ص ۱۸۵- ۲۰۹.

این نوشته شامل نقل گزیده‌هایی از منابع تاریخی و جغرافیایی مغربیان در قرن یازدهم و دوازدهم هجری درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی حجاز و حرمین شریفین است و در آن تاریخ، فرهنگ، جغرافیا و آداب و رسوم مکه، مدینه و طائف بررسی گردیده است. نویسنده از آگاهی‌های موجود در سفرنامه‌ها و کتب تاریخی، تراجم و منابع جغرافیایی مغربیان و توجه آنها به امور سیاسی، فرهنگی و دینی حجاز بهره برده و گزارشی تحلیلی از جغرافیای طبیعی حجاز، روابط امرای حجاز و دولت عثمانی، بازارهای حجاز و اهمیت تجارت، سنت‌های دینی و فرهنگ عمومی، برخی بدعت‌ها و خرافه‌ها، مدارس علمی و علمای بزرگ حجاز و برخی شرایط عمرانی و اقتصادی حجاز ارائه کرده است. نیز این نوشته در مصادر تاریخ الجزيرة العربیة، جامعة الرياض (الملک سعود)، ۱۳۹۹ ق.، ج ۲، ص ۴۰۳- ۴۱۷ آمده است.

۱۵. بلاد الحجاز منذ بداية عهد الأشراف حتى سقوط الخلافة العباسية فی بغداد فی منتصف القرن الرابع الهجری حتى منتصف القرن السابع الهجری / سليمان عبدالغنى المالکی. رياض: داره الملك عبدالعزيز، ۱۴۰۳ ق.

پژوهشی در تاریخ سیاسی، جغرافیای توصیفی و فرهنگ عمومی شهرهای حجاز از هنگام به قدرت رسیدن اشراف در نیمه قرن چهارم تا پایان خلافت عباسیان در نیمه دوم قرن هفتم است. در این بررسی وضعیت سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی و فرهنگی حجاز بررسی شده و به تحولات سیاسی بلاد حجاز اشاره شده است. در برخی از این دوره‌ها، حاکم مکه، متولی اداره مدینه، طائف، جده و دیگر نواحی حجاز بوده و در برخی دوره‌ها قدرت اشراف و علویان مکه، به خصوص با گرایش تدریجی آنها به زیدیه یمن از خلافت عباسی تفکیک شده است.

۱۶. «بلاد العرب فی بعض مؤلفات علماء الأندلس و المغرب»/حمد الجاسر. العرب (سعودی). ش ۶ (فوریه ۱۹۷۰)، ص ۴۸۰- ۴۸۳؛ ش ۸ (می ۱۹۷۰ م.)، ص ۶۷۳- ۶۷۵، ۷۰۳- ۷۰۶.

گزارشی از بازتاب نام شهرها و نواحی عرب‌زبان، به خصوص مناطق حجاز و حرمین در کتب جغرافیایی، تاریخی و سفرنامه‌های مؤلفان اندلسی و مغربی است. نخست به اهمیت اطلاعات جغرافیایی اداری، جغرافیدان اندلسی، و نقشه او از بنادر دریای سرخ، به ترتیب از شمال به جنوب، شامل بندر الجار، بنده جده، بندر الشعبیه، بندر سرین و بندر ضنکان و نواحی کناره این بنادر پرداخته شده، سپس اطلاعات جغرافیدانان درباره برخی بنادر نزدیک به مدینه منوره گزارش شده است. نیز گزارش‌هایی از رخدادهای سیاسی مدینه و تأثیر بندر الجار در این تحولات، با استناد به منابع مختلف، ارائه شده است.

تا قرن چهارم که بندر الجار به ضعف گرایید، کاروان‌های حج‌گزار مغربی از بندر عیذاب به آنجا رفته و سپس عازم مدینه منور می‌شدند. بعد از افول این بندر، حج‌گزاران مغربی و مصری از بندر عیذاب تا بندر جده می‌آمدند.

۱۷. بهجة المهج فی بعض فضائل الطائف و وج /ابوالعباس احمد بن علی المیورقی العبدری. تصحیح: علی محمد عمر، دمشق: دار ناصیف، ۲۰۰۱م.

از کتب تاریخ محلی، شامل اخبار و روایاتی درباره فضیلت طائف، معرفی جاییها و مساجد و اطراف شهر است. نویسنده احمد بن علی عبدري میورقي (۶۷۸ق.) از مورخان و فضایی مالکی مغرب بوده و در طائف از دنیا رفته است. زر کلی ضمن اشاره به خطی بودن نسخه کتاب وی، افزوده که آن را در طائف مشاهده کرده است. (الاعلام، ج ۱، ص ۱۷۵) از نسخه‌های کتاب می‌توان به نسخه کتابخانه حیدرآباد، نسخه کتابخانه اوقاف عراق، ش ۴۷۹۶ و نسخه کتابخانه ملک عبدالعزیز مدینه منوره، ش ۳۷۸۴ اشاره کرد. از دیگر چاپ‌های کتاب، تصحیح آن بر پایه دو نسخه توسط ابراهیم محمد الزید به سال ۱۴۰۴ق. از سوی باشگاه ادبی طائف و نیز انتشار کتاب توسط مکتبة الثقافة الدینیة قاهره به سال ۲۰۱۵ میلادی است.

۱۸. بهجة النفوس و الأسرار فی تاریخ دار هجرة المختار /عفیف الدین عبدالله بن عبدالملک المرجانی. تصحیح محمد شوقی بن ابراهیم. ریاض: کتابخانه ملک فهد، ۱۴۲۵ق، ۶۱۳ص.

از آثار مهم در تاریخ محلی مدینه منوره در قرن هشتم هجری است که مورد استفاده تاریخ‌نگاران مدینه واقع شده است. نویسنده عالمی از خاندان مشهور مرجانی در تونس، و پدر و جدش نیز از عالمان آن خطه بوده است. وی در اسکندریه به دنیا آمد و در مکه ساکن شد و از سال ۷۷۰ به موطن اصلی خود، تونس، رفت و آثار متعددی نگاشت.

کتاب در ده باب و ۸۸ فصل و مستند به اخبار و روایات و منابع گسترده‌ای است. نویسنده با اینکه سنی مذهب است، از توسل به قبر پیامبر اکرم ﷺ دفاع کرده و ادله‌ای به میان آورده که در تقابل با دیدگاه ابن تیمیه در قرن هشتم، در کتب تاریخ مدینه رواج یافته است. سپس به تفصیل تاریخ و جغرافیای مدینه، به عنوان زمینه آگاهی از سیره پیامبر اکرم ﷺ، گزارش شده است.

عناوین ده باب کتاب عبارتند از: در تعیین حد و مرز مدینه، فتح مدینه، اثبات حرمت مدینه، وادی‌های مدینه، کوچاندن بنی‌نضیر از مدینه، تاریخچه و ابواب مسجدالنبی، معرفی مساجد مهم مدینه، زندگی و رحلت حضرت رسول ﷺ، حکم زیارت پیامبر و کیفیت آن، قبرستان بقیع. این کتاب با استفاده از چهار نسخه تصحیح شده است. چاپ دیگر کتاب به اهتمام محمد بن عبدالوهاب فضل در دو جلد در بیروت - دارالغرب الاسلامی، ۲۰۰۲م، منتشر شده است.

۱۹. «بيان عن إصرار الحكومة الفرنسية على تولی اغتصاب المساجد و الأوقاف و افتكاكها لحق المسلمين لإقامة الشعائر الدينية فی مساجدهم» /الشیخ محمد بشیر الابراهیمی. البصائر (الجزائر)، ش ۲۳۶ (۱۹۵۳م)، ص ۷ - ۱۰.

گفتاری از شیخ محمد بشیر ابراهیمی، از اعضای جمعیه العلماء المسلمين الجزائر در سال‌های پیش از استقلال الجزائر است که در آن به استعمار فرانسه و تسلط بر اوقاف حرمین شریفین در الجزائر خبر داده شده و از مسلمانان خواسته شده است به مقابله با تصرفات غصبی و غیر شرعی و غیر قانونی فرانسه برخیزند. درباره تصرف عدوانی فرانسوی‌ها بر اوقاف مخصوص حرمین شریفین در الجزائر، در این مأخذشناسی منابع مختلف دیگری نیز معرفی شده و یکی از زمینه‌های شکل‌گیری قیام مردمی علیه استعمارگران بوده است.

شیخ ابراهیمی در ژوئیه ۱۹۵۲ میلادی به شرق سفر کرد و در فرصت ده ساله تا استقلال الجزائر با شخصیت‌های سیاسی و مبارز جهان اسلام همفکری، و درباره قضیه الجزائر به تبادل نظر پرداخت و در مقاله حاضر یادداشت‌هایی از وضعیت الجزائر و دست‌اندازی‌های فرانسه بر اوقاف حرمین شریفین و دیگر مؤسسات دینی را گزارش، و مسلمانان را به مبارزه دعوت کرده است.

۲۰. تاریخ المدینه / محمد بن موسی المراكشی

از آثار تاریخ محلی مدینه در قرن نهم هجری است که ظاهراً نسخه‌ای از آن شناسایی نشده است. جمال‌الدین محمد بن موسی (۷۸۹-۸۲۳ق.) از عالمان و فقیهان شافعی مکه و اصالتاً مراکشی بوده است. مؤلف *معجم المؤلفین* (ج ۱۲، ص ۶۵)، از فعالیت‌های وی و داشتن مقام افتاء و تدریس در حرمین شریفین یاد کرده و سپس در ذکر آثار وی «کتاب فی تاریخ المدینه» را به وی نسبت داده است. در *التاریخ و المورخون بمکه*، عنوان این کتاب *تاریخ المدینه* ثبت شده است. نیز تقی‌الدین فاسی (۸۳۲ق.) ضمن ذکر شرح حال مؤلف در *العقد الثمین*، افزوده که مراکشی مطالبی درباره تاریخ مدینه آورده، اما موفق به اتمام آن نشده است. (ج ۲، ص ۳۶۸) در کتابشناسی‌های معاصر نیز این کتاب را در موضوع تاریخ مدینه معرفی کرده‌اند (*المدینه المنورة فی آثار المؤلفین عسیلان*، ص ۴۹).

۲۱. تحصیل المرام فی أخبار البيت الحرام و المشاعر العظام / محمد بن احمد الصباغ المکی. تحقیق: عبدالملک بن عبدالله بن دهیش. چاپ اول، مکه: مکتبه الأسدی، ۱۴۲۴ق.، ۲ جلد، ۱۰۷۴ص.

از کتب تاریخ محلی مکه در دوره معاصر در پنج باب و خاتمه است. صباغ مکی، از علمای مالکی، به گفته برخی دارای اصالت مصری بوده و شغل مطوفی برای حجگزاران مغربی او را به مغرب کشانده و در آنجا از دنیا رفته است. محققان مغربی، صباغ را عالمی مغربی معرفی کرده و در کتب تراجم مغربیان شرح احوال او را آورده‌اند. برخی نیز کتاب او را به مثابه سفرنامه‌ای مغربی و در فهرست رحله‌های حجازی به میان آورده‌اند. باب نخست در ۱۸ فصل به تاریخچه کعبه، حجر الاسود، حطیم، مقام ابراهیم، مطاف و پرده‌داری کعبه اختصاص دارد؛ باب دوم درباره تاریخ و فضائل زمزم، باب سوم در بیان تاریخچه و توسعه‌های مسجد الحرام، عرفه، مزدلفه و مشعر الحرام است. در باب چهارم نام‌ها، مساجد و کوه‌ها و خانه‌های مکه معرفی شده است. باب پنجم مشتمل بر فضائل مکه، اماکن متبرکه، چشمه‌ها، چاه‌های مکه است و در خاتمه ضمن معرفی مقابر و زیارتگاه‌های مکه، تاریخچه امارت مکه و نام امیران و شریفان مکه آمده است.

۲۲. تحصیل المرام فی تاریخ البلد الحرام / تقی‌الدین محمد بن احمد الفاسی. نسخه در: مکتبه الحرم المکی ش ۱۰.

این اثر تلخیص شده کتاب *العقد الثمین فی أخبار البلد الأمين* در شرح حال عالمان و شخصیت‌های مکه در چهل باب است. در این تلخیص، که فاسی آن را در سال ۸۱۹ق به پایان رسانده، هدف آسان‌سازی استفاده از کتاب بوده است. در مقدمه بیان کرده که در صدد افزودن برخی فواید و نکات به این تلخیص است. فاسی با حذف اطلاعات گسترده موجود در *العقد الثمین*، تلاش کرده محتوای کتاب اصلی را در عبارات خلاصه بگنجاند.

در *العقد الثمین* (ج ۱، ص ۳۴۲) تصریح شده که فاسی تلخیصی از این کتاب با عنوان *هادی ذوی الأفهام الی تاریخ البلد الحرام* فراهم کرده است. علاوه بر نسخه مکتبه الحرم المکی، سه نسخه مهم و قدیم‌تر از کتاب در دست است که در ترکیه نگهداری می‌شود و از روی آنها نسخه‌های متعدد دیگری تهیه شده است. *نشریه المنهل* (جله) در س ۵۶، ش ۴۷۵ (۳ - ۴/ ۱۴۱۰ق.) بخشی از این کتاب را منتشر ساخته است.

۲۳. تحفة الکرام بأخبار البلد الحرام / تقی‌الدین محمد بن احمد الفاسی. نسخه در: دارالکتب الوطنیه توسن

از سلسله آثار تاریخ مکه و تلخیصی از کتاب *شفاء الغرام* در بیان فضیلت حرم مکی، بناهای کعبه، توسعه مسجد الحرام، اماکن متبرکه مکه، زمزم و مزدلفه است که دو تحریر مختلف دارد. تحریر نخست به تصریح فاسی در العقد الثمین (ج ۱، ص ۳۴۵) در چهل باب نگاشته شده و علاوه بر نسخه تونس، چندین نسخه از آن در کتابخانه ملی پاریس ش ۱۶۶۸ و مکتبۃ الأصفیه حیدرآباد دکن ش ۳۵۱۱ نگهداری می شود. فاسی تحریر و بازنویسی دیگری از این کتاب انجام داده که تفاوت هایی با تحریر نخست داشته و چندین نسخه از آن در مکتبۃ الإسکوریال ش ۱۷۶۸ کتابت شده در ۸۳۶ق، دارالکتب المصریه ش ۱۹۸۶، کتابخانه رضا رامپور قم، ش ۳۶۱۱ و المکتب الشرقيه العامه بانکپور هند ش ۱۰۸۷ موجود است.

۲۴. تخریج الدلالات السمعیه علی ما کان فی عهد رسول الله ﷺ من الحرف و الصنائع و العمالات الشرعیه / ابوالحسن علی بن محمد الخزاعی الفاسی. تحقیق: احسان عباس. چاپ اول، بیروت: دار الغرب الإسلامی، ۱۴۰۵ق، ۹۱۹ص.

از آثار روایی و تاریخی در معرفی نظام اداری و اجتماعی مدینه منوره و معرفی مشاغل، حرفه ها و فعالیت های اجتماعی مشروع در حرمین شریفین در عهد پیامبر اکرم ﷺ است. نویسنده ابوالحسن خزاعی (۷۱۰ - ۷۸۹ق.) از عالمان و مورخان مغرب، با ذکر روایات و ادله مختلف در صدد شناسایی مشاغل و حرفه های شرعی و تأکید بر اهمیت آنها برآمده و با بررسی کتب روایی و منابع سیره، از توجه پیامبر اکرم ﷺ به برخی فعالیت های اجتماعی و تشویق مردم به آنها خبر داده است. زرکلی ضمن معرفی این کتاب، افزوده که اثری که عبدالحی کتانی با عنوان *التراتیب / لاد / ریة و العمالات و الصنائع و المتاجر و الحاله العلمیه* فراهم کرده، در اصل نسخه ناقص این کتاب بوده که کتانی با اضافاتی آن را به نام خود منتشر ساخته است.

۲۵. التراتیب الإداریه و العمالات و الصنائع و المتاجر و الحاله العلمیه التی کانت علی عهد تأسیس المدینه الإسلامیه فی المدینه المنوره العلیه / محمد عبدالحی بن عبدکبیر الکتانی. رباط: بی نا، ۱۳۴۶ق.

موضوع این اثر معرفی مشاغل، حرفه ها و تاریخ تمدن و فرهنگ در مدینه منوره در عهد پیامبر اکرم ﷺ است که کتانی (۱۳۸۲ق.)، از علمای فاس، آن را به منظور معرفی نظام سیاسی اجتماعی اسلام بر محور سیره نبوی نگاشته است. این اثر با عنوان *نظام الحکومه النبویه المسمی التراتیب الاداریه*، بیروت: دار الکتاب العربی (بدون تاریخ)، منتشر شده است. نویسنده به روایات و منابع مختلفی اشاره کرده و شماری از مشاغل، فعالیت ها و اقدامات مسلمانان در ایجاد فضای کار و تلاش و نیز آموزش قرآن و فقه و تلاش برای حفظ قرآن و احادیث پیامبر را معرفی کرده و فرهنگ دینی و معنوی صدر اسلام را اساس و محور حرم مدنی و دگرگونی این شهر، از شهر ماقبل اسلامی به شهر اسلامی، دانسته است.

در برخی کتابشناسی ها از چاپ کتاب در بیروت: دار الکتاب الدولی، ۱۹۸۴ در دو مجلد خبر داده شده است. نیز بخش نخست آن به کوشش مسعود الکوکی در مجله المجمع العلمی العربی دمشق، در مجلد ۹ و بخش دیگر آن به کوشش عبدالقادر مغربی در همین نشریه، مجلد ۱۱ منتشر شده است. زرکلی معتقد است که اثر کتانی تلخیص ناقصی از کتاب *تخریج الدلالات السمعیه علی ما کان فی عهد رسول الله ﷺ من الحرف و الصنائع و العمالات الشرعیه*، نوشته ابوالحسن علی بن محمد خزاعی فاسی (۷۱۰ - ۷۸۹ق.) است.

۲۶. *تربیة الأیتام فی منطقة مكة المكرمة و منطقة مانهايم بالمانيا؛ دراسة وصفية تحليلية مقارنة /الهام عبدالوهاب عبدالواحد مغربی فتیح. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: آمال حمزة المرزوقی ابوحسین. دانشگاه ام القری (مکه)، ۱۴۱۹ق. ۲۲۱ص.*

این رساله تحقیقی دانشگاهی درباره شیوه آموزشی و تربیتی در مکه و منطقه مانهایم آلمان، در خصوص کودکان یتیم است. نویسنده از پژوهشگران معاصر مغرب است و در صدد شناسایی تفاوت‌های نظام تربیتی اسلام و غرب بر پایه فرهنگ عمومی بر آمده و مطالب را در سه فصل تنظیم کرده است؛ عناوین فصول عبارتند از: جایگاه و موقعیت یتیم در حقوق اسلامی، رعایت و حمایت از یتیم در فرهنگ و اخلاق مردم مکه و رعایت و حمایت از یتیم در فرهنگ و اخلاق مردم آلمان سخن گفته و با ارائه جداول مختلف آماری، نتایجی درباره حقوق یتیم در اسلام و غرب به دست آورده است.

۲۷. *تعالیق فی تاریخ مكة / ابوالعباس احمد بن علی المیورقی العبدری*

از کتب مفقود شده در تاریخ مکه در قرن هفتم هجری است که تا اواخر قرن نهم هجری در دسترس بوده است. میورقی از عالمان و مورخان مغربی است که به حجاز هجرت کرده و در طائف متوطن شده است. عالمانی مانند تقی‌الدین فاسی (۸۳۲ق.) و محمد بن علی شیبی (۸۳۷ق.) و نجم بن فهد (۸۸۵ق.) از این کتاب فراوان نقل قول کرده‌اند. فاسی آن را با عنوان *مجامیع المیورقی* نام برده و در مجلدات *العقد الثمین و شفاء الغرام* از آن آورده است. نیز شیبی منقولات متعددی از این کتاب درباره مدفونان قبرستان معلات نقل کرده است.

نجم بن فهد از نسخه اصل این اثر به خط مؤلف نقل کرده است. به گفته هیله، ارزیابی این منقولات از کتاب میورقی نشان می‌دهد که اثری مهم در تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مکه بوده و صرفاً ناظر به بعد جغرافیایی مکه نبوده است. (*التاریخ و المورخون بمكة*، ص ۴۹). به این ترتیب گردآوری و تنظیم مجموعه منقولات تاریخ‌نگاران مکه از نگاشته میورقی درباره مکه و تلاش برای بازسازی آن، سودمند خواهد بود.

۲۸. *تقی‌الدین الفاسی و منهجه التاریخی فی کتاب العقد الثمین فی تاریخ البلد الأمین (۷۷۵ - ۸۳۲ق.) / حسین سعد صالح عطوه. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: صبحی عبدالمنعم محمد. دانشگاه الفيوم (مصر) : دانشکده دارالعلوم، ۲۰۱۷م.*

گزارشی تحلیلی از تاریخ‌نگاری و تراجم‌نگاری تقی‌الدین فاسی در کتاب *العقد الثمین* است. نخست به ساختار و محتوای مجلدات هشت‌گانه این کتاب و اهمیت آن در شناخت شخصیت‌ها و بزرگان مکه تا قرن نهم هجری اشاره شده و سپس ضمن ارائه زندگی‌نامه، آثار و تألیفات تقی‌الدین فاسی، از اهتمام وی در تدوین تاریخ محلی مکه سخن گفته است. در ادامه از کثرت منابع و مصادر فاسی در تألیف این اثر و شناخت گسترده وی از تاریخ کعبه، مکه و مسجدالحرام بحث شده و رویکرد فاسی در تلفیق شیوه رجالی و تاریخ‌نگاری، بررسی و تحلیل گردیده است.

۲۹. *«تقییم الجهود المبذولة فی تحریر المسافات بین الحرم و الأعلام المحیطة به بعد الفاسی» / عبدالملک بن*

عبدالله الدهيش. العرب (سعودی). ش ۱۱ - ۱۲ (نوامبر ۱۹۹۵م.)، ص ۷۴۰ - ۷۴۲.

در این مقاله، که در شماره های بعدی این نشریه ادامه یافته، تحقیقات درباره حدود حرم و انصاب حرم با اطلاعات تقی الدین فاسی در *شفاء الغرام* مقایسه شده است. نویسنده معتقد است آنچه در کتب مختلف، مانند *مرآة الحرمین* رفعت پاشا در تعیین متراژ حدود حرم آمده، همان مطالبی است که پیش تر فاسی در کتب خویش آورده و نوآوری ویژه ای در کارهای متأخران به چشم نمی خورد. وی با نقل قطعاتی از *شفاء الغرام* بر اهمیت گفته های وی و تکرار آن در سخنان مؤلفان بعدی تأکید کرده و نتیجه گرفته که برای شناخت مساعی علمای گذشته در تعیین حدود حرم، رجوع به همان کتاب فاسی کفایت می کند.

۳۰. «الجوار فی الحرم المکی و اثره فی نشر العلم و المعرفة؛ مجاورو المغرب الأقصى نموذجاً»/مولای الحسین الحیان. الواضحة (رباط)، ش ۴ (۱۴۰۴ق.).

گزارشی درباره اهمیت و جایگاه مجاورت کعبه در فرهنگ مسلمانان مراکش و شهرهای مغرب اقصی و معرفی برخی از عالمان و شخصیت های مغربی است که به حجاز آمده و مناسک را به جا آورده و در حرم مکی مجاور شده اند. سپس نتایج و دستاوردهای مجاورت کعبه و تأثیر آن در فرهنگ و دینداری مغربیان بیان شده است. نویسنده ضمن ارائه فهرستی از شصت تن از شخصیت ها و عالمان مغربی مجاور حرم مکی، از افرادی مانند ابوالحسن علی بن عبدالله بن حمد مکناسی، ابوعلی منصور بن حمزه مجاصی مکناسی، ابوالحسن علی بن محمد انصاری خزجی معروف به ابن الحصار، ابوعلی عمر بن محمد صنهاجی مراکشی معروف به ابن طویر، ابوزید عبدالرحمان بن الیاس راکراکی شوشاوی، ابوالغمر سائب بن عبدالله انصاری قاضی طنجی و محمد بن ثابت انصاری مراکشی نام برده و از اقدامات و فعالیت های فرهنگی آنها در مکه، از جمله تصدی مقام امامت مسجدالحرام، منصب قضاوت و خطابه و فتوا، سماع حدیث و تدریس سخن گفته است. وی بر این نکته تأکید کرده که مجاورت حرم مکی، عامل انتقال و توسعه دانش های اسلامی در شرق و غرب اسلامی گردیده است.

۳۱. حاج و حاجة/عبدالسلام المکی البنیحی. طنجة: بی نا، ۱۹۷۳م، ۱۸۳ص.

اثری درباره اماکن متبرکه و مشاعر مشرفه حرمین شریفین است که به صورت مختصر و مستند ارائه شده است. نویسنده، که از محققان مغربی ساکن مکه بوده، جهت آگاهی دادن به هموطنان مغربی خود و به منظور شناخت حرم مکی و حرم مدنی، مساجد مهم و بخش ها و ابواب مسجدالحرام و مسجدالنبی، این اثر را نگاشته است. نیز گاه از آداب و احکام برخی مشاعر مشرفه مکه مکرمه و اماکن متبرکه مدینه یاد شده است. سنیدی در *معجم ما لوف عن الحج* (ص ۵۰) از این اثر و مشخصات چاپی آن یاد کرده است.

۳۲. *الحجاز فی ضوء الكتابات المغربية و الأندلسية منذ بداية القرن الخامس الهجری حتى نهاية القرن التاسع الهجری* / سالم بن صالح بن ناصر الملک. استاد راهنما: سحر السید عبدالعزيز سالم. دانشگاه اسکندریه: دانشکده ادبیات، ۱۴۳۹ق.، ۲۱۰ص.

این پژوهش تاریخ و جغرافیا و فرهنگ حجاز را بر پایه منابع و سفرنامه های حج مغربی و اندلسی قرن پنجم تا نهم هجری در یک مقدمه و چهار فصل و خاتمه دنبال کرده است. مصادر و منابع اصلی نویسنده عمدتاً سفرنامه حج شامل تذکرة بالاخبار ابن جبیر، *ملء العیة* ابن رشید فهری، برنامه شیوخ علی بن محمد رعینی است. نخست گزارشی از محیط و موقعیت سیاسی، فرهنگی

و تمدنی مکه و مدینه و دیگر بلاد حجاز در قرون پنجم تا نهم ارائه شده است. سپس در فصل اول از تاریخچه امارت مکه و مدینه، شهرهای حجاز و نظام اداری، مالی و نظامی حجاز بر پایه داده های نویسندگان مغربی و اندلسی سخن رفته است. در فصل دوم شرایط اجتماعی حجاز، شامل وضعیت جامعه، سنت ها و آداب، جشن ها، پوشش و خوراک و پوشاک مردم، زراعت و دامداری، صنعت و تجارت و منابع آب حجاز بررسی شده است. در فصل سوم فرهنگ و نظام تعلیم و تعلم حجاز، شامل مراکز علم و مدارس، کتب معروف و مهم، نام شماری از مهم ترین علمای بزرگ حجاز و در فصل آخر احوال عمرانی، معماری دینی و مدنی و معماری نظام و ساخت دیوارهای دفاع بررسی شده و در خاتمه نتیجه تحقیق گزارش گردیده است.

۳۳. خلاصة الکلام فی مسجد الحرام / محمد العربی التبنانی المغربی. دمشق: بی نا، بی تا. در: مجموع ثلاث رسائل، ۱۶۳ص.

این اثر رساله دوم از مجموع ثلاث رسائل نویسنده است که در آن گزارش تاریخچه مسجدالحرام، توسعه ها و بخش های مختلف آن آمده است. نویسنده از عالمان الجزائری مکه و مدرسان مسجدالحرام بوده و یازده کتاب به او نسبت داده شده است. در این اثر به ادوار مختلف توسعه و تغییر مسجدالحرام و زیادات و اضافات آن اشاره کرده و نام سازندگان و تعمیرکنندگان و نیز مصالح و شیوه معماری آن را ذکر کرده است. نیز از تعداد ستون ها و ابواب مسجدالحرام و نام هر یک از ابواب خبر داده و اطلاعاتی درباره بخش های مسجدالحرام ارائه کرده است.

۳۴. دور علماء مكة المكرمة فی خدمة السنة و السيرة النبوية / رضا بن محمد صفی الدین السنوسی. مدینه منوره: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.

تحلیلی درباره نقش عالمان و فقیهان مکه در گسترش حدیث و سیره نبوی است که با استناد به منابع تاریخی و تراجم شرحی از فعالیت ها و اقدامات عالمان و مشایخ مکه مکرمه در عرصه تدریس، تحقیق و تألیف کتب و رساله های علمی در مسجدالحرام داده شده است. نویسنده، که اصالت مغربی دارد، در مکه به سال ۱۳۷۷ قمری به دنیا آمده و با فراگیری علوم اسلامی به مقام استادی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی در دانشگاه ملک عبدالعزیز دست یافته و آثار مختلفی در حدیث و اخلاق و فرهنگ اسلامی نگاشته است. وی در کتاب حاضر تاریخچه حدیث و سیره نبوی در مکه مکرمه و سهم عالمان مکه در نگارش آثار مختلف سیره- پژوهی و ترویج حدیث نبوی را بررسی کرده است.

۳۵. دور المغاربة و الأندلسیین فی بلاد الحجاز (من مطلع القرن السابع الهجری الى منتصف القرن التاسع الهجری) / محمد سید محمد العربی. رساله دکتری. استاد راهنما: صلاح الدین محمد نوار؛ صبحی عبدالمنعم محمد. دانشگاه الفيوم (مصر): دانشکده دارالعلوم، ۲۰۱۱م.

پژوهشی درباره هجرت مغربیان و اندلسیان در قرن هفتم تا قرن نهم هجری به حجاز و مجاورت حرمین شریفین است. در این پژوهش به تاریخچه توجه اهالی مغرب و اندلس به حرمین شریفین و اشتیاق به حجگزاری و کسب علم ارائه شده، سپس با استناد به تراجم و سفرنامه ها و کتب تاریخی، فهرستی از مشایخ و عالمان مغربی و اندلسی، که در طول قرن هفتم تا نیمه قرن نهم به مکه، مدینه، طائف و جده سفر کرده و در آنجا ماندگار شده اند، ارائه گردیده است. نویسنده از عالمانی یاد کرده که در مسجدالحرام و مسجدالنبی به تدریس، تحقیق و خطابه و امامت جماعت دست یافته و در اداره امور حرمین مشارکت داشته اند.

۳۶. رسالة تتعلق بسيدانة البيت الحرام و سَدَنَتِهِ و سبب ولايتهم لذلك / محمد بن محمد بن الخطاب الرعيني. نسخه در: مكتبة الحرم المكي، ش ۱۱۳.

رساله مختصري درباره تاريخ كليدداري و سدانت كعبه و معرفي متوليان سدانت، از آغاز تا عصر مؤلف در قرن دهم هجري است. محمد الحبيب الهيله در *التاريخ والمورخ بمكة* اشاره کرده که این رساله گزيده رساله ديگري است که خطاب رعيني (۹۰۲ - ۹۵۴ ق.) آن را در ۹۴۰ ق. نوشته و در آن نظام سرپرستي كعبه و كليدداري و معرفي بني شيبه و متوليان كليد كعبه را گزارش کرده است. هيله از نسخه مكتبة الحرم المكي كتابت شده در سال ۹۸۸ قمری خبر داده و افزوده که این نسخه را دیده است. نیز در برخي منابع (*التاريخ التويم لمكة وبيت الله الحرام*، ج ۳، ص ۱۸۰) اخبار و اقوالی از خطاب درباره نظام سدانت بني شيبه و كليدداري كعبه نقل گردیده است.

۳۷. رسالة تتعلق ببناء الكعبة / خالد بن احمد الجعفري المغربي المالكي.

رساله اي در تاريخچه بناي كعبه، نوشته يکي از علمای مغربي قرن يازدهم هجري است. صاحب نشر *النور والزهر* از این کتاب نقل قول کرده و گفته که آن را مشاهده نموده است. نیز الهيله در *التاريخ والمورخون بمكة* در ذیل نام خالد بن احمد الجعفري (۱۰۴۴ ق.) اثری با عنوان *جزء لطيف في دخول الرسول ﷺ الي الكعبة مراراً* از او ثبت کرده و از قول طبري نویسنده *الأرج المسكي* (ص ۱۴۲) نقل کرده که در این اثر اقوال علما را در خصوص احکام فقهی ورود به كعبه آورده است. طبري ضمن تصريح به عدم اطلاع از این رساله، تنها آورده که از استادش الشيخ خالد المغربي المالكي شنیده که او جزء (اثر) دلکشی درباره موضوع نوشته است.

۳۸. رسالة في ترغيب سکنی المدينة المنورة / احمد بن احمد بن محمد الزروق الفاسی. نسخه در: مكتبة عارف حکمت، ش ۵۶۷.

به گفته عسیلان، این رساله اثر مختصري است که نسخه خطي آن در کتابخانه عارف حکمت مدینه منوره (ضمن یک مجموعه به شماره ۵۶۷) کتابت شده، به سال ۱۳۰۷ قمری نگهداري می شود. نویسنده این رساله، احمد بن محمد الزروق الفاسي ((۸۴۶ - ۸۹۹ ق.) از عالمان و محدثان مغرب است که شرح حال وي در منابع و تراجم مختلفی آمده است. وي، روایاتی در فضیلت مدینه منوره و تشویق به مجاورت و توطن در آن گردآوری کرده و ظاهراً مدتی مجاور حرم مدني بوده است. در بیان مباني فقهی مجاورت حرم مدني، مالکیان از اهمیت و فضیلت مجاورت حرم مدني دفاع می کرده و برای اثبات مشروعیت آن به برخي ادله استناد می نموده اند؛ اما حنفیه دیدگاه مخالفی برگزیده و به کراهت مجاورت قائل بوده اند.

۳۹. الرضا و القبول فی فضائل المدينة و زیارة الرسول / تقی الدین محمد بن احمد الفاسی. مکه مکرمه: بی نا، ۱۳۱۴ ق.

گزارش روایات متعددي در بیان برتری ها و فضیلت های مدینه منوره، مانند عدم ورود طاعون، دجال و برخي بلايای آخرالزمان به مدینه منوره و نیز روایاتی در فضیلت مسجدالنبی و نیز زیارت قبر پیامبر اکرم ﷺ است که بر پایه فقه مالکی، مباني آن توضیح و تبیین شده است. غیر از عنوان چاپ شده این اثر، در برخي کتابشناسی های معاصر، مانند *المدينة المنورة فی آثار المؤلفین*، نوشته عسیلان (ص ۹۶)، این کتاب به فاسی نسبت داده شده، اما در *التاريخ والمورخون بمكة*، نوشته محمد حبيب

الهيلة، چنین عنوانی به فاسی نسبت داده نشده است؛ گرچه کتابی با عنوان *الجواهر السنیه فی السیره النبویه* به وی نسبت داده که پس از *العقد الثمین* نوشته بوده است. شاید عنوان فوق، بخشی از آن کتاب بوده که مستقلاً چاپ شده است.

۴۰. *الزهور المقتطفة من تاریخ مكة /تقی الدین محمد بن احمد الفاسی. تحقیق: محمد الارناؤوط. جريدة الاسبوع الادبی، ش ۷۳۷ (دسامبر ۲۰۰۰م)*

گزارشی مختصر از کتاب *الزهور المقتطفة من تاریخ مكة* /المشرفة، نوشته تقی الدین فاسی (۸۳۲ق.) بر پایه تحقیق و تصحیح محمد الارناؤوط است. در این معرفی به اهتمام فاسی در تاریخ نگاری مکه اشاره شده و نسبت این کتاب با *شفاء الغرام* مشخص شده و سپس گزارشی از محتوای کتاب در شرح تاریخچه کعبه، مسجدالحرام، حجرالاسود، زمزم و نام والیان و امیران مکه ارائه شده است.

۴۱. *الزهور المقتطفة من تاریخ مكة /المشرفة /تقی الدین محمد بن احمد الفاسی. تحقیق: مصطفی محمدحسین ذهبی. ریاض: مكتبة نزار مصطفى الباز. ۱۴۱۸ق.، ۲۴۷ص. نیز: قاهره: مكتبة الثقافة الدينية، ۲۰۰۱م.*

از کتب تاریخ محلی مکه در قرن نهم هجری در چهل باب، و برگرفته از *شفاء الغرام* و تلخیص آن است. موضوعات کتاب بر محور مکه، کعبه و مسجدالحرام و شامل مطالبی ذیل این عناوین است: «احکام مجاورت حرم مکی، نام های مکه، فضیلت حرم مکی و جده و طائف، بناهای کعبه و اجزا و اندازه آن، توسعه مسجدالحرام و ابواب و استوانه های آن، حجرالاسود، اماکن متبرکه مکه، زمزم و سقایت، آثار تاریخی مکه و تاریخچه و نام والیان و حاکمان مکه».

از این کتاب نسخه های متعدد به جای مانده، از جمله در مکتبه الحرم المکی، ش ۱۵۱۴، المتحف العراقي بغداد، ش ۱۳۸۵، کتابخانه برلین، ش ۳۶ نگهداری می شود. خلاصه ای از آن به نام *ترویج الصدور باختصار الزهور* توسط فاسی فراهم شده و سپس همین *ترویج الصدور* نیز تلخیص گردیده است.

۴۲. *الزهور المقتطفة من تاریخ مكة المشرفة لقاضی القضاة تقی الدین ابی الطیب /احمد علی محمد. مجلة عالم المخطوطات و النوادر (سعودی). ش ۱ (دسامبر ۱۹۹۶م.)، ص ۱۳۷ - ۱۴۴.*

گزارش و تحلیلی درباره اهمیت، جایگاه کتاب *الزهور المقتطفة من تاریخ مكة* /المشرفة، نوشته تقی الدین فاسی (۸۳۲ق.) عالم و قاضی مالکی مکه و اشاره به روش شناسی و مصادر وی در تألیف این اثر است. نویسنده به مقام فاسی در تکامل تاریخ نگاری مکه اشاره کرده و ضمن اشاره به ویژگی های این کتاب، نسبت آن با *شفاء الغرام* و کتاب *هادی ذوی الأفهام الی تاریخ البلد الحرام* و دیگر کتب تاریخی فاسی را بیان کرده است.

۴۳. *السيرة النبوية فی كتب الحرمین: القيمة العلمية والإضافة المنهجية /طارق فاطمی. در: المؤتمر العالمي للباحثین فی السيرة النبوية. فاس (مغرب)، ۲۰۱۴م، ج ۲، ص ۲۳۴ - ۲۶۸.*

پژوهشی درباره جایگاه و اعتبار تواریخ محلی مکه و مدینه و تشریح سیره نبوی در این گونه منابع است. نویسنده ضمن بررسی تاریخچه «اخبار مکه ها» و «اخبار مدینه ها»، گزارشی از مهم ترین آثار نوشته شده تا قرون متأخر را نام برده و به موضوع شناسی و اعتبارسنجی آنها پرداخته است. به نظر این کتب با هدف روشن کردن زوایای سیره نبوی نگاشته شده و به خصوص در کتب تاریخ مدینه، به طور معمول سال های حضور پیامبر اکرم ﷺ و رخداد های آن را گزارش کرده اند. نیز توجه مؤلفان به مکان ها، چاه ها،

مساجد و محلاتي معطوف شده که در سیره نبوي از آنها نام برده شده است.

۴۴. *شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام* / تقی الدین محمد بن احمد الفاسی. تحقیق: محمد بن محمد السقاف. بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۸م، ۳ جلد. نیز: تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۹۸۵م.

از مهم ترین تواریخ محلی مکه پس از اخبار مکه ازرقی و فاکهی و اثری جامع در چهل باب در شناخت مکه، کعبه و مسجدالحرام است که با تکیه بر منابع بسیار زیاد و مشاهدات خود نویسنده فراهم آمده است. از باب ۱ تا ۷ به جغرافیای تاریخی مکه و معرفی نام های مکه، حدود حرم، فضائل حرم و احکام مجاورت مکه در فقه اهل سنت اختصاص دارد. از باب ۷ تا ۱۳ درباره تاریخ کعبه، تعمیرات و بناها، فضائل حجرالاسود و آیات مربوط به کعبه و فضیلت نگاه به آن و طواف کعبه است. از باب ۱۴ تا پایان کتاب مطالب گسترده ای درباره این عناوین مطرح شده است: «اماکن کعبه، ملتزم، مستجار، حطیم، حجر اسماعیل و مقام ابراهیم، توسعه مسجدالحرام، زمزم و سقایت، اماکن مبارکه مکه، مدارس و کاروانسراهای مکه، تاریخ مکه پیش از بعثت، فتح مکه، تاریخچه والیان مکه از آغاز تا عصر مؤلف، اخبار و وقایع مکه و حج و معرفی امیران حج به صورت سالشمار از آغاز تا عصر مؤلف، تاریخچه سیل های مکه و گزارش اصنام و بازارهای مکه». کتاب نسخه های متعدد داشته و شش نسخه مهم آن را محمد حبیب الهیله معرفی کرده و گزارشی از سه تصحیح و انتشار کتاب داده است. (*التاریخ و المورخون بمکه*، ص ۱۲۱ - ۱۲۲)

۴۵. الشیخ محمد العربی بن التبانی الجزائری و منهجه فی قراءة التاریخ الإسلامی / خیرالدین شتره. مجلة دراسات و أبحاث (الجزائر). ش ۱۸ (مارس ۲۰۱۵م)، ص ۲۸۰ - ۳۰۳.

گزارشی از مقاطع مهم زندگی محمد عربی بن تبانی سطیفی (۱۳۱۶ - ۱۳۹۰ ق.) از عالمان و مدرسان الجزائری مکه است که در تراجم نویسندگان الجزائری به او عنوان امام الحرمین نیز داده شده است. نویسنده ضمن اشاره به انگیزه ها و علل مهاجرت شیخ محمد العربی به حجاز، وی را شخصیتی جامع و دارای آثار و تألیفات متعدد، از جمله اثری در تاریخ و توسعه های مسجدالحرام دانسته و به ارزیابی محتوایی آثار و تألیفات او در سیره نبوی و تاریخ اسلام و شریعت اسلامی پرداخته است.

۴۶. *عروة التوثیق فی النار و الحریق* / ابوبکر محمد بن احمد التوزری القسطلانی

این کتاب درباره دو پدیده مرتبط با مدینه منوره در قرن هفتم هجری است که ابوبکر توزری قسطلانی (۶۸۶ ق.) از عالمان تونس مجاور مدینه منوره، شاهد وقوع آنها بوده است. نخست پدیده آشکار شدن آتش در حجاز و در نزدیکی مدینه که بسیاری از اهل علم و مردم آن را مشاهده کرده و در کتب تاریخ مدینه قرن هفتم به بعد گزارش شده است. این پدیده نوعی آتشفشان تلقی شده و مؤلفان اسلامی عوض تبیین زمین شناختی، شماری از احادیث آخرالزمان را مبنای درک خود از این پدیده و تبیین آن قرار می دادند و از آن به مثابه نشانه رخدادهای آینده استفاده می کردند. پدیده دوم وقوع آتش سوزی در مسجدالنبی که مؤلفانی مانند سخاوی (*الضوء اللامع*، ج ۱، ص ۱۲۰) و سمهودی (*وفاء الوفا*، ج ۱، ص ۱۶۱ - ۱۷۴) نیز از آن خبر داده اند. ظاهراً نسخه ای از این اثر در فهرس معرفی نشده، اما در *معجم المؤلفین* کحاله (ج ۸، ص ۲۹۹) و *کشف الظنون* حاجی خلیفه (ج ۲، ص ۱۱۳۳) معرفی شده است. سمهودی در *وفاء الوفا* علاوه بر تصریح به نام کتاب و ارائه برخی عناوین آن، مطالب آن را خلاصه کرده است.

۴۷. *العقد الثمین فی أخبار البلد الامین* / تقی الدین محمد بن احمد الفاسی. تحقیق: محمد عبدالقادر عطا. چاپ

مهم ترین تراجم نگاری در شرح احوال عالمان، بزرگان مکه و منتسبان به این شهر مقدس و مشتمل بر مطالبی در تاریخ مکه، کعبه و مسجدالحرام است که در لابه لای شرح احوال والیان و شریفان مکه، مطرح شده است. ذکر اقدامات شخصیت ها پیرامون توسعه مسجدالحرام، اوقاف کعبه، تعمیر چاه ها و چشمه های مکه، ساخت مدارس و مساجد و آب انبارها نیز معرفی اصناف و گروه های مختلف از اعیان، قاضیان، قاریان، امامان جماعت، مؤذنان و والیان مکه، از ویژگی های این اثر است. این اثر مشتمل بر شرح حال و فعالیت های ۳۵۵۳ شخص مکی است و جزء آخر آن به تراجم زنان اختصاص دارد.

ویژگی های این کتاب و دیگر تواریخ تقی الدین فاسی (۸۳۲ق.)، باعث شده که وی نزد مورخان مکه بالاترین جایگاه را بعد از ازرقی و فاکهی در مکه شناسی یابد. *العقد الثمین*، خلاصه ها و گزیده های مختلفی دارد و نیز چندین بار تصحیح شده است. این کتاب نخستین بار به اهتمام محمد حامد الفقی و دیگران، در هشت جزء منتشر شد. بار دیگر در قاهره: مطبعة المحمدیه، ۱۳۷۹ق. جزء نخست آن و سپس جزء دوم تا هفتم در ۱۳۸۱-۱۳۸۷ق. به اهتمام فؤاد سید و جزء هشتم به تحقیق محمود الطناحی، در ۱۳۸۸ق. از سوی همان انتشارات، بیرون آمد.

۴۸. «*العقد الثمین فی أخبار البلد الامین*» / محمد بهجت البیطار. *المجمع العلمی العربی* (دمشق). ش ۲ (آوریل ۱۹۷۱م.)، ص ۳۸۴ - ۳۹۶.

گزارشی درباره شیوه و مصادر و مأخذ تقی الدین فاسی در نگارش *العقد الثمین* و اشاره به برخی مباحث و تراجم این کتاب در چهل باب است. نخست ضمن اشاره به مقدمه فاسی بر این کتاب، از منابع مختلف تاریخ محلی مکه به عنوان مصادر اصلی وی یاد شده و سپس نقدهایی بر مجلدات تصحیح شده *العقد الثمین* ارائه شده است. سپس گستره تراجم نگاری فاسی در گنجاندن اشخاص هر یک از اصناف و طبقات و مشاغل و آثار در مکه و نیز اشمال کتاب بر تاریخچه کعبه به همراه معرفی هر یک از مجلدات توضیح داده شده است.

۴۹. *العلاقات بین بلاد الحجاز و بلاد المغرب فی العصر العباسی الثانی* (۲۳۲ - ۳۲۰ق.) // مختار حمیده ابراهیم محمد. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: احمد مصطفی الصغیر؛ صابر محمد دیاب. دانشگاه الفیوم (مصر): دانشکده دارالعلوم، ۲۰۰۴م، ۲۳۲ص.

در این رساله مناسبات مغرب و حرمین شریفین و دیگر مناطق حجاز در قرن سوم و چهارم هجری در یک مقدمه و سه باب بررسی و تحقیق شده است. در مقدمه موقعیت جغرافیایی حجاز و مغرب بررسی شده است. در باب اول اوضاع و شرایط سیاسی حجاز و مغرب، با تأکید بر ناامنی راه حج و هجوم قرامطه، تحلیل شده است؛ باب دوم به روابط اقتصادی حرمین شریفین و مناطق مغرب و نقش موسم حج در تبادلات بازرگانی اختصاص یافته است؛ باب سوم به روابط فکری، اجتماعی و دینی میان حجاز و مغرب مرتبط است و در آن گزارشی از انتشار مذهب مالکی از مدینه منوره در شهرهای مغرب پرداخته شده و سفر شماری از شخصیت های مغربی، مانند سحنون بن سعید و شاگردان به حرمین شریفین، جهت کسب علوم دینی و انتقال آن به مغرب بررسی شده است.

۵۰. *العلاقات بین الحجاز و بلاد المغرب فی العصر العباسی الأول* ۱۳۲ - ۲۳۲ق. ۷۵۰٪ - ۸۴۰م: *دراسة سیاسیة و*

ثقافية واقتصادية و اجتماعية / توده بنت محمد علی الشریف؛ استاد راهنما: صابر بن محمد دیاب، عبدالله بن عقیل عنقاوی. کارشناسی ارشد. جامعة الملك عبدالعزيز، ۱۴۱۹ق. ۲۹۷ص.

پژوهشی درباره تحولات سیاسی و مناسبات و روابط حجاز و شهرهای مغرب و اندلس در نیمه قرن دوم تا نیمه قرن سوم هجری بر پایه اطلاعات مورخان و سفرنامه نویسان است. منابع و مصادر اصلی نویسنده کتب تراجم و تاریخ و رحلات حجگزاران مغربی و اندلسی است که هنگام گزارش سفر حج خود، تحولات سیاسی و روابط مکه و مدینه با مراکش و دیگر نواحی مغرب را گزارش کرده اند. تلاش نویسنده معطوف به شناسایی برخی خیزش ها و قیام های علویان در دوره خلافت عباسی اول و سپس فرار قیام کنندگان به نواحی دوردست مغرب و تشکیل دولت های اسلامی در این نواحی است. نویسنده به جزئیات قیام نفس زکیه در خلافت عباسی اول و پیامدهای شکست او و فرار محمد بن سلیمان بن عبدالله و پیوستن او به ادريس بن عبدالله در مغرب و گسترش دادن مذهب مالکی در مغرب پرداخته است.

۵۱. العلاقات العلمية بين الحجاز و مراكز العلم المختلفة في العالم الإسلامي في العصر العباسي الأول احنفی محمود زکی محفوظ. رساله دکتری. استاد راهنما: عبدالناصر ابراهیم عبدالحکم. دانشگاه اسیوط (مصر) : دانشکده ادبیات، ۲۰۱۴م. ۳۲۴ص.

پژوهشی در هفت فصل درباره مناسبات علمی و فرهنگی حرمین شریفین و جهان اسلام، با تأکید بر بخش غرب اسلامی در قرن سوم و چهارم هجری (عصر عباسی اول) است. در فصل اول شکوفایی محیط علمی مکه و مدینه و بغداد بررسی شده است؛ فصل دوم به روابط علمی حرمین شریفین و شام اختصاص یافته است؛ فصل سوم درباره رابطه علمی مصر و حجاز، فصل چهارم در خصوص رابطه علمی حجاز و یمن و فصل پنجم پیرامون مناسبات علمی حجاز و بلاد شرقی است؛ فصل ششم به تأثیر و تأثر علمی حرمین شریفین و مغرب اسلامی اختصاص یافته و در آن با تکیه بر کتب تراجم و مشیخه نگاری، از سفرهای مغربیان به انگیزه حجگزاری و کسب علم از مشایخ حجاز و فراگیری علوم عقلی و نقلی مشایخ حرمین شریفین توسط مغربیان سخن رفته و متقابلاً از اثربخشی مغربیان در رواج کتب مختلف علمی در حجاز بحث شده است. فصل هفتم به مناسبات علمی حجاز و اندلس اختصاص یافته است.

۵۲. علاقة المغرب الأقصى بالحجاز خلال عهد السلطان محمد بن عبدالله العلوی (۱۱۷۱ - ۱۲۰۴ق./ ۱۷۵۷ - ۱۷۹۰م.) / هاله صالح حسن التواتی. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: ترکی عجلان الحارثی. دانشگاه الملك عبدالعزيز، ۱۴۲۱ق. ۲۲۶ص.

پژوهشی در یک مقدمه و چهار فصل درباره مناسبات مغرب و حجاز و حرمین شریفین در قرن دوازدهم هجری است. در مقدمه، تاریخچه فرهنگی و سیاسی حجاز و نسب شناسی خاندان علوی در مغرب ارائه شده است. در فصل نخست روابط سیاسی مغرب و عثمانی، سفیران مغربی در حجاز، روابط محمد بن عبدالله علوی با اشراف حجاز بررسی شده است؛ فصل دوم به روابط فرهنگی و دینی اختصاص یافته و در آن کاروان حج مغربی، اشتیاق مغربیان به حجگزاری، مجاورت حرمین شریفین و تدریس در مسجد الحرام و هدایا و اوقاف محمد بن عبدالله علوی در حرمین شریفین مطرح شده است؛ فصل سوم درباره روابط اجتماعی حجاز و مغرب، با تأکید بر نقش اشراف مغرب و اشراف حجاز، جامعه مغربیان مقیم حرمین شریفین و سنت ها و عادات مشترک مغربیان و اهالی حرمین شریفین است؛ فصل چهارم به روابط تجاری مغرب و حجاز و مشارکت مغربیان در امور اقتصادی و تجاری

حجاز اختصاص یافته است.

۵۳. العلامة المجاور أبو العباس العبدري الأندلسي الميورقي: سيرته و حياة العلمية / عبدالله بن سليمان مزروع الوفاء. مجلة كلية الآداب (دانشگاه طنطا)، ش ۲ (۲۰۱۵م)، ص ۵۰۷ - ۵۲۸.

گزارشی از زندگی و آثار ابوالعباس عبدري ميورقي (۶۷۸ق.) و بررسی آثار وی در تاریخ مکه و طائف است. احمد بن علي عبدري ميورقي (۶۷۸ق.) از مورخان و فضايي مالکي مغرب بوده و نزد عالمان مغرب و اندلس علوم اسلامي را فرا گرفته و سپس به مکه هجرت کرده و در طائف ساکن شده و از دنیا رفته است. در کتب تاریخ مکه به برخی آثار تاریخی وی درباره مکه و طائف اهمیت داده شده است. در این مقاله به معرفي کتاب تعاليق في تاريخ مکه و بهجة المهج في بعض فضائل الطائف و وج پرداخته شده است.

۵۴. علماء بلاد المغرب و الأندلس الذين جاؤوا مكة المكرمة من خلال كتاب العقد الثمين في تاريخ البلد الأمين / عبدالله بن محمد علي بن حيدر علي. المورخ الغربي (مصر). ش ۱۷ (مارس ۲۰۰۹)، ص ۱۷۳ - ۲۱۲.

تحقیقی درباره مجاوران مغربي و اندلسي مکه از میان نخبگان و عالمان، با تکیه بر آگاهی های تقی الدین فاسي (۸۳۲ق.) در کتاب العقد الثمين است که در نیمه دوم قرن نهم هجری آن را نگاشته است. در این بررسی، از انگیزه های مغربیان در مجاورت مکه و مشارکت علمای مغربي در شکل گیری حوزه علم و تدریس و خطابه و امامت جماعت در این شهر مقدس سخن رفته است. نخست گزارشی از زندگی فاسي و اهمیت العقد الثمين داده شده و سپس تراجم عالمان مجاور شامل ۹۷ نفر ارائه شده است. نتیجه بررسی نویسنده نشان می دهد که علمای مغربي و اندلسي، در نهضت علمي و فرهنگي مکه و انتقال آن به دیگر نواحی اسلامي نقش اساسي داشته اند. نتیجه دیگر این تحقیق تأکید بر دامنه اطلاعات وسیع و آگاهی همراه با جزئیات تقی الدین فاسي از فهرست و شرح حال عالمان سرزمین های اسلامي و نیز در دست داشتن تراجم متعدد در نگارش العقد الثمين است.

۵۵. فضائل الحرمین الشریفین و توضیح حدودهما و اولویتها / ابو عبدالله محمد بن عبدالسلام بنانی فاسی مالکی.

از کتب فضائل نگاری حرمین شریفین که در آن احادیثی در بیان امتیازات و برتری های حرمین بیان شده و حدود حرم مکی و حرم مدنی تعیین شده است. بنانی فاسي، از عالمان و مشایخ بزرگ مغرب و در سال ۱۱۶۳ قمری از دنیا رفته است. وی آثار متعدد فقهی داشته و در سال ۱۱۴۱ حج گزارده است. وی این کتاب را در یک مقدمه، نوزده باب و خاتمه نگاشته شده است. عبدالحی الکتانی این کتاب را مشاهده کرده و ضمن توصیف مشخصات آن، آورده که کتاب در یک مجلد تدوین شده و باب هجده با عنوان الباب الثامن عشر فی ذکر من لقیه بالحرمین الشریفین و غیرهما من علماء الاسلام، به ذکر مشیخه اختصاص داشته است. کتانی افزوده که این باب برگرفته از الرحلة الصغری، نگاشته بنانی بوده است. در کتابشناسی ها و فهرس نشانی از این نسخه به دست نیامد.

۵۶. القصيدة الشقراطسية / عبدالله بن يحيى التوزري الشقراطسي.

این قصیده از معروف ترین قصاید لامیه در بحر بسیط در نعت و مدح پیامبر اکرم ﷺ و گزارش وضعیت مسلمانان و ممالک اسلامي از آغاز تا قرن پنجم هجری در ۱۳۳ بیت و آکنده از تصاویر و صنایع ادبی است. سراینده این قصیده، عبدالله الشقراطسي

(٤٦٦ق). از عالمان و فقیهان تونس و صاحب کتاب *الاعلام في معجزات خير الانام* است که جهت ادای فریضه حج به حجاز رفت و قصیده اش را رویه روی روضه مطهره پیامبر اکرم ﷺ در مدینه منوره سرود. پدرش یحیی بن علی (٤٢٩ق). نیز از فقهای تونس و دارای چند اثر فقهی و منظومه ای در مناسک حج است. قصیده شقراسی در دیوان های شعر مغربی و در کتب متعددی چاپ و منتشر شده و برخی به شرح آن پرداخته اند؛ از جمله ابومدین الفاسی (١١١٢ - ١١٨١ق). کتابی با عنوان: *شرح القصيدة الشقر طيسة* دارد. (زرکلی، *الاعلام*، ج ٦، ص ١٤)

٥٧. القول المتین فی أن الطاعون لا یدخل البلد الامین / محمد بن محمد بن الخطاب الرعینی. نسخه در: کتابخانه چستریتی.

این رساله درباره یکی از فضیلت ها و برتری های مکه بر پایه روایات، و آن عدم ابتلای شهر مکه (به تعبیر صحیح تر: محدود حرم مکی) به طاعون است. این مضمون برگرفته از تفاسیر روایی ذیل آیات قرآنی مرتبط با امنیت حرم مکی است. برخی (ایضاح المکنون، ج ١، ص ١٨٣) رساله ای از خطاب با عنوان: *البشارة الهنيئة بأن الطاعون لا یدخل مکه و المدينة* معرفی کرده اند که احتمالاً عنوان دیگر همین رساله باشد. در این صورت موضوع درباره حرمین شریفین و ناظر به مضمون روایات مرتبط با فضائل حرم مدنی و حرم مکی است. جالب توجه آنکه نسخه این اثر در خارج از جهان اسلام نگهداری می شود. (نک: *التاریخ والمورخون بمکه*، ص ١٩٥)

٥٨. کتاب فیه تاریخ مکه و المدينة و فضلها و فضل النبی و وفاته. نسخه در: مکتبه الحرم المکی، ش ٣٠٩٠.

رساله ای در تاریخ نگاری و فضایل نگاری حرمین شریفین و اشاراتی به فضایل پیامبر اکرم ﷺ و مقاطع مهم زندگی آن حضرت است که نگارنده آن ناشناخته است؛ گرچه قرائنی دلالت بر مغربی بودن مؤلف آن است. ناسخ این اثر، محمد بن محمد بن ابراهیم مغربی است که در سال ٨٢٦ق. کتابت شده و دور نیست که مؤلف رساله همین شخص باشد. در برخی منابع (معجم ما الف عن مکه المکرمة سنیدی، ص ٤٧) به محل نگهداری نسخه تصویری این رساله در کتابخانه حرم المکی اشاره شده که بدان معناست که اصل نسخه نیز موجود است.

٥٩. لمحات من تاریخ الحجاز قبل الاسلام / محمد علی مغربی. مصر: مطبعة المدنی، ١٤١٤ق.، ص ٥٦٨.

پژوهشی درباره تاریخ، فرهنگ و جغرافیای حجاز پیش از اسلام و بررسی آداب و رسوم و باورهای اهالی حرمین شریفین است. نویسنده مطالب را بر پایه منابع تاریخی و کتب سیره فراهم آورده و فرهنگ حجاز را با تأکید بر مکه مکرمه و مناسبات قبائل مقارن ظهور اسلام بررسی کرده است. همچنین علاوه بر تحلیل باورهای عمومی حجازیان، از مناصب و متولیان کعبه، نقش قبیله قریش در شکل دادن به فرهنگ عمومی و نیز برخی قواعد و مناسبات درباره صلح و جنگ، ازدواج، معاملات و تجارت در مکه و مدینه و طائف، یمن و تهامه سخن گفته است.

٦٠. لیبیون فی الجزيرة العربية / محمد سعید قشاط. ط ٢، بیروت: الدار العربية للموسوعات، ١٤٢٨ق.، ص ٢١٧.

تحقیقی درباره شماری از شخصیت ها و عالمان و مبارزات لیبی ساکن حرمین شریفین است که پس از آغاز استعمار ایتالیا، به حجاز سفر کرده و از موسم حج و گردهمایی مسلمانان، جهت ایجاد زمینه مقابله و مبارزه با استعمارگران، بهره برده اند. نویسنده پس از ارائه مقدمه ای در تاریخ هجرت و حرکت شخصیت های الجزائری، مراکشی، تونسی و لیبیایی به حجاز، فهرستی از نام این

اشخاص و اقدامات و فعالیت های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آنان و مدت مجاورت و سکونت در حرمین، جده و طائف را نام برده و زندگی نامه و وضعیت آنها را بررسی کرده است. تمرکز اصلی مباحث بر معرفی عالمان و مبارزان و فعالان اهل لیبی در حرمین شریفین قرار گرفته و از اسناد و مکاتبات و تراجم بهره برده شده است.

۶۱. «محدث الحرمین عمر حمدان بن المحرّسی المکی المدنی» / رضا بن محمد صفی الدین السنوسی. مجلة مرکز بحوث و دراسات المدینة المنورة (سعودی). ش ۳ (فوریه ۲۰۰۳ م)، ص ۴۷ - ۱۰۲.

گزارشی از زندگی و آثار و فعالیت های حدیثی و دینی عمر حمدان محرّسی، از عالمان و بزرگان تونس است که به سبب سکونت در حرمین شریفین، به عنوان مکی و مدنی نیز شهرت یافته است. وی در سال ۱۳۰۳ قمری از تونس به مدینه منوره هجرت کرد و چندین دهه در مسجد الحرام و مسجد النبی به تدریس مجامع حدیثی اهل سنت پرداخت. مشیخه وی با عنوان إتحاف الإخوان ذوی العرفان بآسانید عمر حمدان، که در سال ۱۳۶۷ در مکه منتشر شده، نشان می دهد که حدود صد شیخ و استاد داشته است. در این مقاله گزارشی از آثار و نقش وی در ترویج حدیث اهل سنت ارائه شده است. نیز مطالب نویسنده در قالب کتابی با عنوان: محدث الحرمین عمر بن حمدان المحرّسی. مکه: المكتبة المکیة، ۱۴۲۶ ق. منتشر شده است.

۶۲. المدینة المنورة النبویة، فضلها، فضل ساکنیها، زیارتها / ابوبکر جابر بن موسی بن عبدالقادر الجزائری. مکه: الرئاسة العامة للشؤون الحرمین، بی تا، ص ۳۶.

اثری در بیان فضایل حرم مدنی و ذکر احادیثی در ترغیب به مجاورت حرم مدنی است که در دو باب تنظیم شده است. باب اول به بررسی روایات منسوب به پیامبر اکرم ﷺ در بیان برتری های حرم مدنی اختصاص دارد و شماری از فضایل این شهر مقدس، مانند در امان ماندن از طاعون و عدم ورود دجال به آن در آخرالزمان، حرم رسول خدا بودن و تقدس و جایگاه آن بازگو شده است. در باب دوم روایات ناظر به فضیلت توطن و مجاورت حرم مدنی و فضایل ساکنان و اهالی آن آمده است. در این بخش روایاتی در فضیلت وفات در مدینه و جایگاه آنان در روز قیامت گزارش شده که جالب توجه و ترغیب کننده به هجرت به مدینه و سکونت در آن است. نویسنده از عالمان و فقیهان مالکی ساکن مدینه منوره است که سال ها به تدریس در مسجد النبی و موعظه و خطابه مشغول بوده و آثار مختلفی از جمله کتاب / یسر التفاسیر را نوشته است. او در سال ۱۹۲۱ میلادی در لیره، از شهرهای جنوب الجزائر، به دنیا آمد و علوم اسلامی را در بسکره فراگرفت و سپس در سال ۱۳۸۰ قمری به مدینه رفت و از مشایخ و مؤلفان آن دیار گردید.

۶۳. مرافق الحج و الخدمات المدنیة للحاج فی الأراضی المقدسة / سلیمان عبدالغنی المالکی. ریاض: داره الملك عبدالعزيز، ۱۴۰۸ ق.

پژوهشی درباره اهمیت طعام دادن و خدمت رسانی به حجگزاران از صدر اسلام تا اواخر قرن هفتم هجری است. این اثر در اصل رساله دکتري نویسنده بوده که با هدف شناخت تحولات حجگزاری و امکانات آن نگاشته شده است. نویسنده نخست تاریخچه حجگزاری از راه دور، به خصوص در میان مغربیان، را با استناد به سفرنامه های مختلف توضیح داده و برخی خدمات و تسهیلات حجگزاری از سال های آغازین خلافت اسلامی تا پایان خلافت عباسی را معرفی کرده و به تغییر این وضعیت در دوره های بعد اشاره نموده است.

۶۴. «مصیر مؤسسه أوقاف الحرمین الشریفین: بداية الإحتلال الفرنی للجزائر» /محمد الزاهی. مجلة الحوار المتوسطی (الجزائر). ش ۹ - ۱۰ (سبتمبر ۲۰۱۵م)، ص ۲۷۹ - ۲۹۰.

تحلیلی درباره سیاست‌های استعماری فرانسه در دست‌اندازی بر مراکز و مؤسسات دینی و تصرف اوقاف ویژه حرمین شریفین در الجزائر است. نویسنده گزارشی از آغاز استعمار الجزائر در سال ۱۸۳۰ میلادی توسط فرانسه و مقابله با کانون‌های انقلاب و مبارزه مسلمانان ارائه کرده و سیاست فرانسه در طرد و تبعید حج‌گزاران و عالمان مبارز مشتاق حرمین شریفین را یادآور شده است؛ اینکه فرانسه مجموعه اوقاف گسترده مسلمانان الجزائر برای حرمین شریفین را به آسانی تصرف کرد و خود مدیریت آنها را بر عهده گرفت. نویسنده به نتایج و پیامدهای این سیاست ضد دینی فرانسه پرداخته و واکنش‌های مسلمانان را گزارش کرده است.

۶۵. مطیة المجاز إلى من لنا من الحجاز /اجاز / محمد عبدالحی بن عبدالكبر الکتانی.

اثری در شرح حال اعلام و مشایخ و استادان حجاز است و در آن اجازه‌نامه‌های مختلفی که محمد عبدالحی الکتانی (۱۳۸۲ق.) از عالمان سرشناس فاس هنگام حضور در حرمین از آنها کرده، آمده است. اطلاعات ارائه شده درباره محتوا و نام این کتاب در کتب تراجم‌نگاری حاوی شرح حال کتانی و نیز در مقدمه فهرس الفهارس آمده است. در عین حال بررسی اجمالی در فهارس و کتابشناسی‌ها حاکی از نامعلوم بودن وضعیت این کتاب از حیث چاپی، خطی یا مفقود بودن آن است.

۶۶. المغاربة فی المدينة المنورة أبان القرن الثانی عشر الهجری /الثامن عشر المیلادی /محمدعلی فهیم بیومی. القاهرة: دار القاهرة، ۲۰۰۶م.

تحقیقی درباره مجاورت مغربی (اهالی تونس، مراکش، الجزائر و لیبی) در مدینه منوره در اوایل قرن دوازدهم هجری و بررسی موقعیت فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آنان است. نویسنده با استناد به شماری از سفرنامه‌های حج، مانند سفرنامه ابن ملیح سراج، سفرنامه محمد بن حسن الغسال، سفرنامه ورثیلانی و منابع مختلف دیگر، از دلایل و زمینه‌های هجرت مغربیان به حرمین شریفین و سکونت در مدینه منوره یاد کرده است. نخست تاریخچه اشتیاق مغربیان به زیارت حرم نبوی و اهتمام به مجاورت را یادآور شده و سپس از افزایش شمار مغربیان مجاور مدینه در قرن دوازدهم سخن گفته و پیامدها و دستاوردهای این پدیده را بررسی کرده است. نویسنده به اهتمام مغربیان نسبت به تدریس، خطابه و امامت جماعت مالکیان در مسجدالنبی اشاره کرده و نقش و وضع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جمعیت مغربیان ساکن مدینه را بررسی نموده است.

۶۷. مفاخر الإسلام و مبانی الأحکام فی أخبار النبی علیه السلام / ابوالحسن علی بن عبدالله ابن مخلوف الطرابلسی.

این اثر، همان‌طور که ظاهر عنوان نشان می‌دهد، درباره سیره و سنت نبوی اکرم ﷺ و خاستگاه تشریع در سال‌های آغازین هجرت به مدینه منوره تا رحلت حضرت است. نویسنده از عالمان تاریخ‌نگار لیبی (م ۵۲۱ق.) است که به حجاز سفر کرد و در مکه ماندگار شد و از دنیا رفت. (معجم المؤلفین، ج ۷، ص ۱۴۱) وی ظاهر این اثر را در سال‌های مجاورت حرم مکی نوشته است. مطالب کتاب ناظر به شناخت شریعت و مبانی آن بر اساس سنت نبوی در سال‌های بعد از هجرت به مدینه منوره است. بغدادی در هر دو فهرست خود (هدیة العارفین، ج ۱، ص ۳۶۹؛ یضاح المکنون، ج ۲، ص ۵۲۱)، از این کتاب نام برده که نشان از وجود

نسخه‌ای از آن نزد وی دارد. هیله نیز در تاریخ و المورخون بمکه (ص ۳۳)، به معرفی ابن ملخوف طرابلسی پرداخته و افزوده که وی اثری درباره مکه نوشته است. ظاهراً اشارات هیله به اعتبار مکی بودن حضرت رسول ﷺ و ناظر به همین کتاب است.

۶۸. المقنع فی أخبار الملوك و الخلفاء و ولاية مكة الشرفاء / تقی الدین محمد بن احمد الفاسی. تحقیق: محمد التونجی. حلب (سوریه): دار الملاح للطباعة و النشر، ۱۴۰۶ق.

از کتب مهم تاریخی در بررسی و معرفی ادوار تاریخی، نام‌های حاکمان و خلفای اسلامی و تاریخچه والیان و شریفان مکه است. نویسنده تلاش کرده تاریخچه مختصری از خلفای اموی، عباسی، فاطمی، ایوبی و بنی رسول یمن و اشراف مکه ارائه دهد. ویژگی این اثر نخست در استفاده تقی الدین فاسی از منابع و مآخذ بسیار و دیگری پیوندی است که وی میان تاریخ خلافت اسلامی و تاریخ امارت مکه ایجاد کرده که به گونه‌ای طرح تاریخ محلی در زمینه تاریخ عمومی است. سخاوی از کتابی، نوشته فاسی، با عنوان *ولاية مكة في الجاهلية والإسلام (الاعلان بالتوبيخ)*، ص ۶۵۰ نام برده که احتمالاً این کتاب یا بخش آخر آن است که از روی موضوع نامگذاری شده است. المقنع چاپ دیگری نیز دارد که در سال ۱۸۲۲ میلادی توسط مستشرق روسی، فردیناند اردمان، در قازان روسیه منتشر شد. نیز رساله کوتاهی با عنوان: *تاریخ الملوك و دَوْلَة مكة الشرفاء*، نوشته تقی الدین فاسی در نشریه *المنهل* (سعودی)، س ۵۶، ش ۴۷۵ (۳- ۱۴۱۰/۴ق). منتشر شده که ظاهراً بخشی از همین تألیف است.

۶۹. المكتبات العامة بالمدينة المنورة، ماضيها و حاضرها / حمادی علی محمد التونسی. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: عباس صالح طاشکندی. دانشگاه ملک عبدالعزیز جده: دانشکده ادبیات، ۱۴۰۱ق، ۲۶۰ص.

تحقیقی درباره تاریخچه کتابخانه‌های مهم مدینه منوره و بررسی میزان کتاب‌های خطی و مجموعه‌های موجود در این کتابخانه‌هاست. نویسنده با تکیه بر مصادر و مآخذ مختلف، کتابخانه‌های مشهور مدینه شامل کتابخانه محمودیه، کتابخانه عارف حکمت، کتابخانه حرم نبوی شریف و کتابخانه عمومی را شناسایی کرده و اطلاعاتی از تاریخچه تأسیس و وضعیت کنونی آنها ارائه کرده، سپس از جغرافیا و معماری ساختمان کتابخانه‌ها، شیوه و نظام مدیریت داخلی هر کدام، خدمات مرجع در این کتابخانه‌ها و سیستم امانت و خرید کتب سخن گفته و اطلاعاتی از نظام کتابداری و اطلاع‌رسانی در این کتابخانه‌ها ارائه شده است. نیز تحلیلی از محتوا و خلاصه مباحث این تحقیق توسط نویسنده در مجله *عالم الكتب*، ش ۲ (شوال ۱۴۰۱ق)، ص ۲۶۳ - ۲۶۶ صورت گرفته است.

۷۰. مكة المكرمة عاصمة الثقافة الإسلامية: بحوث و دراسات / ابوبکر احمد باقادر. چاپ اول، مکه: وزارة الحج، ۱۴۲۳ق، ۸۱۱ص.

مجموعه مقالات، گفتگوها و سخنرانی‌هایی در توصیف تاریخ، فرهنگ و جغرافیای مکه مکرمه و نقش مغربیان در انتقال دانش‌های دینی علمای مکه به نواحی مختلف مغرب است. در بخش‌های مختلف این مجموعه با تمرکز بر جنبه فرهنگی مکه مکرمه، از متون تاریخی، جغرافیایی و سفرنامه‌های مختلف مغربیان و شرقیان بهره گرفته شده و به تفصیل وجوه اهمیت و تقدس مکه در انگاره مسلمانان قرون گذشته بیان شده است. این مجموعه توسط ابوبکر احمد باقادر، از محققان و مؤلفان مغرب، فراهم آمده و در آن مقالاتی درباره سهم و مشارکت مغربیان در فراگیری دانش‌های اسلامی و اهتمام به مجاورت حرم مکی بازتاب یافته و مناسبات فرهنگی شرق و غرب اسلامی با مرکزیت مکه توصیف شده است.

۷۱. ملامح الحياة الاجتماعية في الحجاز في القرن الرابع عشر للهجرة / محمد علي مغربي. ط ۲، جدة: مؤلف، ۱۴۰۵ق.، ۲۷۹ص.

مجموعه مقالات و تحليل هاي نويسنده از تمدن و فرهنگ و طبقات اجتماعي حجاز و حرمين شريفين در قرن چهاردهم هجري است كه پيش تر در نشریات حجاز منتشر ساخته و با اضافاتی در قالب كتاب در آورده است. مباحث كتاب در ده فصل در اين عناوين ارائه شده است: نظام خانواده و ازدواج، معرفي شهرهاي حجاز، پوشاك و خوراك، نظام آموزشي، پزشكي و پزشكان، تجارت و بازرگانان، صنايع و فنون، غذاها و شيوه تغذيه، موسيقي و آواز، ورزش و بازي.

۷۲. «ملاح الحياة الاجتماعية في الحجاز في القرن الرابع عشر للهجرة لمحمد علي مغربي» / ابراهيم اسحاق ابراهيم. عالم الكتب (سعودی). ش ۳ (سبتمبر ۱۹۸۵م)، ص ۴۰۲ - ۴۰۷.

معرفي و تحليلي از كتاب محمد علي مغربي درباره نظام اجتماعي حجاز و فرهنگ مردم در شهرهاي حجاز است. نخست به ويژگي هاي كتاب در شناخت حرمين شريفين اشاره شده و از اشتراكات آن با شيوه تاريخ هاي محلي، مانند كتاب اخبار مكه از رقي و تاريخ دمشق ابن عساكر سخن گفته، سپس تاريخچه تأليف كتاب و تفاوت هاي چاپ اول و دوم و محتوای فصول ده گانه آن بيان گرديده است.

۷۳. «ملاح للتراث المغربي عن جزية العرب» / حمد الجاسر. العرب (سعودی). ش ۹ - ۱۰ (۱۴۰۲ق.)، ص ۶۴۱ - ۷۵۰.

معرفي شماری از تألیفات و نگاشته های مغربیان درباره تاریخ حجاز و حرمین شریفین است. نویسنده به اهتمام مغربیان در اختصاص بخشی از کتب جغرافیای عمومی به تاریخ حجاز سخن گفته و شماری از منابع مهم را معرفی کرده و سپس به سفرنامه - نگاری حج، به عنوان سبکی از نگارش تاریخی و ادبی، نام برده که در آن مشاهدات عالمان حجگزار از جغرافیای طبیعی حجاز و حرمین ارائه می شد. وی در این زمینه به معرفی برخی از مهم ترین سفرنامه ها و آثار تاریخی مغربیان پرداخته است.

۷۴. «من أعلام القرن التاسع الهجري: أبو الطيب تقي الدين الفاسي المكي المؤرخ المحدث» / عبدالقادر زمامه. المناهل (مغرب). ش ۵۵ (ژوئن ۱۹۹۷م)، ص ۴۰ - ۴۴.

گزارشی از زندگی، اوضاع محیطی و زمانه تقي الدين فاسي و معرفي ساختار و محتوای دو كتاب مهم شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام والعقد الثمين في تاريخ البلد الأمين است. نویسنده به خاندان فاسي، که در سال ۶۷۹ قمری از فاس به مکه هجرت کرده اند، اشاره کرده که همگی در مکه شخصیت های مهمی شده و در مقام قضاوت، فتوا، تدریس و تألیف قرار گرفته اند. در معرفي تقي الدين فاسي به كثر استادان و مشايخ و سپس مقام تدریس و قضاوت وي بر اساس مذهب مالكي اشاره شده است. در معرفي شفاء الغرام والعقد الثمين، به محتوای گسترده این دو اثر، كثر منابع و مصادر و بي نظیر بودن این دو اثر در موضوع تاريخ مکه پرداخته شده است.

۷۵. «من أعلام الجزائر في الحجاز: الطيب العقبی / كمال العجالي. مجلة العلوم الإنسانية (الجزائر). ش ۱۴ (دسامبر ۲۰۰۰م)، ص ۱۳۹ - ۱۵۷.

گزارشی از اقدامات و تفکرات طیب العقبی، یکی از شخصیت‌های جهادگر و مبارز الجزائری است که در حجاز رشد کرد و علوم مختلف را فراگرفت. وی فعالیت‌های اصلاحی و سیاسی مختلفی داشته و توسط دولت عثمانی از حجاز به استانبول تبعید شده و پس از جنگ جهانی اول، به مکه مکرمه بازگشته و مورد تکریم و تجلیل واقع شده است. نویسنده از تأثیر و تأثر فرهنگی میان حجاز و حرمین شریفین و الجزائر سخن گفته و بر نقش طیب العقبی در گسترش توجه مغربیان به حجاز تأکید کرده است. العقبی سردبیری نشریه القبله در مکه را برای شریف حسین بر عهده گرفت و سپس مدیر مطبعة الامریه شد. وی پس از ۲۵ سال زندگی در مکه و مدینه، به موطن اصلی خود، الجزائر، بازگشت و مبارزات و دانش خود را به آنجا منتقل کرد.

۷۶. المهدم من آثار المدينة المنورة / عمر عبدالقادر المغربي. دبیرخانه دائمی کنگره جهانی بررسی قداست و امنیت حرم. چاپ اول، ۱۳۶۷ش، ۴۴ص.

این اثر که در کتابنامه حج بکایی (ص ۳۱۵) معرفی شده، اثری نوشته شده به زبان عربی به همراه تصاویر و عکس‌های متعدد رنگی از اماکن، بقعه‌ها و مزارهای موجود در مدینه منوره است که پس از به قدرت رسیدن سعودیان و وهابیان تخریب شده است. تخریب مراقد و آثار تاریخی مهم، مانند مراقد متعلق به اهل بیت (علیهم‌السلام)، صحابه، تابعین و علمای بزرگ اسلامی مورد احترام جهان اسلام، موجب واکنش مسلمانان نواحی مغرب نیز شده است.

۷۷. نخبة الأخبار من كلام الأبرار؛ مختصر كتاب الأزرقی / محمد بن احمد بن محمد الدریعی. نسخه در: خزانه جامع الزيتونية تونس، ش ۴۸۰۴ در ۱۰۰ برگ.

بر اساس اطلاعاتی که در منابع مختلف از این عنوان داده شده، این اثر تلخیصی از اخبار مکه، نوشته ابوالولید محمد بن عبدالله ازرقی (حدود ۲۵۰ق.) است و در آن تاریخچه کعبه، مناصب کعبه، تاریخ مسجدالحرام، حجرالأسود، حطیم، مطاف، صفا و مروه و برخی اماکن و مساجد مکه مکرمه آمده است. این اثر در کتابشناسی‌های حرمین شریفین و برخی فهراس مغربیان معرفی شده و نشانی از نسخه و تعداد برگ‌های آن داده شده، اما ظاهراً هنوز تصحیح و منتشر نگردیده است.

۷۸. نصیحة المشاور و تعزیه المجاور / عبدالله بن محمد بن فرحون المالکی. تحقیق: حسین محمدعلی شکری. چاپ اول، مدینه منوره: دار المدينة المنورة، ۱۴۱۷ق، ۲۹۵ص.

از کتب تاریخ محلی مدینه منوره در قرن هشتم و در تشریح جوانب فرهنگی و تمدنی مدینه منوره، با تأکید بر شرح حال و وقایع مربوط به مذهب مالکی در مدینه منوره است. ابن فرحون، از عالمان مالکی مغرب است که به مدینه هجرت کرده و اقدامات متعددی در تقویت موقعیت مالکیان در مدینه منوره انجام داده و به منصب قضاوت مالکیان دست یافته و بیش از همه با شیعیان و زیدیان به مخالفت برخاسته است. وی در این اثر، تراجم عالمان، فقیهان، مجاوران و صالحان مدینه را گزارش کرده و نیز متعرض وضعیت فرهنگ و مدارس دینی و برخی خاندان‌های مهم این شهر شده است. ابن فرحون با انتقاد از رواج بدعت در مدینه منوره، همه مشکلات را به شیعیان و خاندان‌های مهم شیعی، مانند آل سنان که دارای نفوذ و اعتبار بوده‌اند، مرتبط کرده و از اینکه آثار و نشانه‌های آنها از بین رفته، اظهار خوشحالی می‌کند و به عالمان مالکی و دیگر مذاهب هشدار می‌دهد که مراقب ظهور و نفوذ گروه‌های شیعی در مدینه منوره باشند. این کتاب به دلیل برخی محتواهای خاصی که مؤلف مطرح کرده، مورد انتقاد کتابشناسان اهل سنت نیز واقع شده است. (نک: المدينة المنورة فی آثار المؤلفین عسیلان، ص ۱۷۲)

۷۹. نظم فی المساجد التي صلى فيها رسول الله ﷺ / احمد بن عبد القادر القادري الحسنى. نسخه در: فاس.

منظومه‌ای در گزارش نام مساجد مدینه منوره، نوشته احمد القادري (۱۰۵۰-۱۱۳۳ق.) از عالمان مغرب در قرن دوازدهم است که علاوه بر آن به تجارت نیز پرداخته و با پر تعالی‌ها نیز جنگیده است. قادري چندین سفر حج داشته و علاوه بر سفرنامه حج، منظومه‌ای در شرح نام مساجد مدینه منوره، که حضرت رسول اکرم ﷺ در آنها نماز خوانده و در کتب تاریخ مدینه از آنها یاد شده، سامان داده است. قادري منظومه دیگری نیز دارد که گاه با عنوان نظم رجز فیمن هاجر الی الحبشة من الصحابة به آن داده‌اند که مربوط به مکه و حوادث صدر اسلام پیش از هجرت به مدینه منوره است. عواطف در اثر خود با عنوان کتب الرحلات المغربیه، ضمن شرح حال قادري، نظم فی المساجد... را معرفی کرده، گرچه محل نسخه احتمالی آن را مشخص ننموده است.

۸۰. الوثائق المتعلقة بأوقاف الحرمين الشريفين / غطاس عائشه. در : ندوة الجزائر حول الوقف فی الجزائر أثناء القرنين الثامن عشر و التاسع عشر (می ۲۰۰۱م). ص ۲۹ - ۳۰.

اثر فوق در خصوص بررسی و انتشار شماری از اسناد، مکاتبات و نامه‌های اداری در عهد عثمانی درباره اوقاف و صدقات حرمین شریفین در الجزائر انتشار یافته است. بر اساس این اسناد، بزرگان، امیران و عالمان الجزائر، اهتمام زیادی به وقف زمین‌ها و املاک خویش در جهت خدمت‌رسانی به حرمین شریفین داشته‌اند. نویسنده ضمن ارائه شماری از اسناد و وقف‌نامه‌های متعلق به قرن هیجدهم و نوزدهم میلادی در الجزائر، به موضوع و محتوای وقف‌نامه‌ها نیز اشاره کرده است.

۸۱. الوثائق و المخطوطات العربية لتاريخ الجزيرة العربية فی تونس / الامام رشاد محیی الدین. ریاض: دراسات تاریخ الجزيرة العربية، الكتاب الاول (مصادر تاریخ الجزيرة العربية)، دانشگاه ریاض (الملك سعود)، ۱۳۹۹ق، ج ۲، ص ۱۷۷ - ۱۸۳.

گزارشی مختصر از اسناد، مکاتبات و برخی منابع خطی موجود در تونس درباره جزیره العرب و بلاد حجاز در دوران متأخر است. در این مکاتبات اداری، گاه مضامین سیاسی حاکی از روابط میان حاکمان تونس و شرفای مکه و نیز برخی مناسبات فرهنگی سخن به میان آمده است. همچنین نکاتی درباره مغربیان مجاور حرمین شریفین و زمینه‌های هجرت به مکه، راه حج و ضرورت تسهیل امر حج‌گزاری اهالی تونس و اوضاع سیاسی و اجتماعی جزیره العرب مطرح شده است.

۸۲. وصف مكة و ذکر وصف المدينة و ذکر وصف بیت المقدس / محمد بن ابوبکر التلمسانی. نسخه در: مكتبة دار الملك عبدالعزيز.

رساله مختصری درباره جغرافیای سه شهر مقدس مکه، مدینه و بیت المقدس و اشاراتی به فضیلت مسجد الحرام، مسجد النبی و مسجد الاقصی است. نسخه عکسی از این رساله در مكتبة دار الملك عبدالعزيز در ریاض در بیست برگ نگهداری می‌شود. نیز در مجله عالم الکتب، مجلد ۳، ش ۴، ص ۶۹۱ معرفی و گزارشی از این رساله داده شده است.

۸۳. هجرات المغاربة إلى بلاد الحجاز و تأثيرهم السياسي و الحضاری على المجتمع الحجازی فی الفترة من مطلع القرن الثالث الهجری إلى نهاية القرن الخامس الهجری / ایناس رمضان عبدالنواب المسلم. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: صبحی عبدالمنعم محمد. دانشگاه الفيوم (مصر) : دانشکده دار العلوم، ۲۰۱۲م.

پژوهشی درباره هجرت مغربیان به حجاز در قرون سوم تا پنجم هجری است. در این تحقیق با استناد به تراجم، کتب تاریخی و برخی سفرنامه‌ها، از اشتیاق وافر مغربیان به مجاورت حرمین شریفین به منظور کسب دانش و فراگیری حدیث سخن رفته و سپس نام مشایخ و عالمان مغربی مجاور مکه و مدینه در قرن سوم تا پنجم هجری شناسایی و از تأثیرگذاری آنها در عرصه تدریس، خطابه، تحقیق و تألیف آثار علمی در حجاز بحث شده است.

۸۴. البواقیت الثمینة فی الأحادیث القاضیة بظهور سكة الحديد و وصولها إلى المدینة / محمد عبدالحی بن عبدالكبیر الكتانی. الجزائر: بی نا، بی تا.

موضوع این رساله راه آهن شام به حجاز است که در دوم محرم سال ۱۳۱۸ قمری / ۲ مه ۱۹۰۰ میلادی به فرمان عبدالحمید عثمانی کار احداث آن آغاز گردید و به رغم مخالفت‌هایی از جانب گروه‌ها و اعراب بدوی، ایستگاه راه آهن مدینه منوره در ۴ شعبان ۱۳۲۶ قمری / ۱ سپتامبر ۱۹۰۸ میلادی افتتاح گردید. کتانی (۱۳۸۲ ق.) از عالمان سرشناس فاس، به سال ۱۳۲۳ قمری عازم سفر حج گردید و با جمع آوری احادیث و روایات مربوط به موضوع آخرالزمان، برخی را به راه آهن حجاز مرتبط کرد. در فهرست آثار و تألیفات کتانی، که در مقدمه کتاب *فهرس الفهارس* آمده، این اثر در ردیف ۲۱ معرفی شده و افزوده شده که در الجزائر منتشر شده، اما ناشر و مشخصات چاپی دیگر آن نیامده است.